

ՀՌՈՎՄԷԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԳ.

ՀՌՈՎՄԵԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1914.

ՀՌՈՎՄԷԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԵՒ

ՀՌՈՎՄԷԱԿԱՆ ՍԱՏՐԱՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գ—Ձ Գ Ա Ր Ե Ր ՈՒ Ն

ԻՐԱՒԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

Կ. Գ Ի Ի Տ Ե Ր Բ Ո Գ

ԳԵՐՄԱՆԵՐԻՆԷ ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. Մ Կ Ր Տ Ի Զ Վ. Ն Ո Ր Չ Ո Ւ Ը Ն

ՄԽԻԹ. ՈՒՆԻՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

ՄԽԻԹ ԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1914.

Ա Ջ Դ

Հեղինակիս այս երկրորդ երկասիրութիւնն է որ թարգմանաբար կը հրատարակուի: Առաջինը՝ քանի մը տարի յառաջ լոյս տեսած՝ կը նկարագրէր «Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան»՝ ղիւանական յարաբերութեանց տեսակիտով, Յուստինիանոսի եւ նաեւ յաջորդաց ժամանակ. (գլխաւորաբար 532–591 ժամանակամիջոցը:) Այս յարաբերութեանց առիթն եւ մանաւանդ պատերազմաց ասպարէզն ըլլալով Միջագետք, Հայաստան եւ Լազիկէ՝ մատենանց կարեւորութիւն ունէր առանձնապէս այն շրջանի Հայ պատմութեան համար: Ներկայ երկասիրութիւնս կրնայ լրացուիլ նկատուիլ առաջնոյն, եւ թէեւ ծաւալով փոքր՝ աւելի կարեւոր ականէ: Վասն զի կը նկարագրէ Հռովմէահայաստանս այնպէս՝ ինչպէս կազմուեցաւ 387ի բաժանմամբ եւ ինչպէս զարգացաւ յաջորդ շրջանին, նկատի ունենալով բաց ի արտաքին յարաբերութիւններն՝ գլխաւորաբար ներքին կազմակերպութիւնը՝ վարչական եւ իրաւական տեսակիտով: Իբր այսպիսի մեծ լուսաւորութիւն մըն է Հայաստանի այն բաժնին համար՝ որուն մասին շատ ցանցառ են մեր տեղեկութիւնք ծիշդ այս

1 Կ. Գիւտտերդոք, «Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան եւ անոնց ղիւանագիտական եւ ազգային-իրաւական յարաբերութիւնները Յուստինիանոս ժամանակ» թրգմ. Հ. Հմայեակ Համբարեան: Վիեննա, 1911. 8⁰. էջք Ը + 162 (Ազգ. Մատ. ԿԲ.):

չըջանին: Հեղինակը՝ արդարադատութեան գաղտնի խորհրդական եւ իրաւանց ուսուցչապետ՝ գրած է այս երկը Նախնաքար այն Զօնամատենին համար, զոր Կէօնիգսբերգի Համալսարանի իրաւաբանական ծիւղը հրատարակած է ի պատիւ յոբելեանի Դր. Թէոդոր Շիրմէրի եւ յետոյ անկէ առանձինն ալ լոյս տեսած¹: Այս վերջնոյն համեմատ է մեր թարգմանութիւնը, որ մաս առ մաս լոյս տեսնելով «Հանդ. Ամս.»ի մէջ՝ այժմ կը հրատարակուի ամփոփուած առանձինն հատորով, եւ որ կը յուսանք թէ դիւրամատոյց եւ օգտակար կ'ըլլայ ընթերցողաց աւելի ընդարձակ շրջանի մը:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ

¹ Dr. Karl Güterboek, Römisch-Armenien und die römischen Satrapien im 4. bis 6. Jahrhundert. Eine rechtsgeschichtliche Studie. (Sonderabdruck aus der Festgabe der Königsberger juristischen Fakultät zum Doktorjubiläum für Geheimrat Dr. Theodor Schirmer.) Königsberg i. Pr. 1900. 8°, pp. 58.

² Տես ՀԱ. 1914, էջ 65-83, 162-177, եւ 412-435:

ԲՈՎԱՆԻ ԳԵԿՈՒԹԻՒՆ

Ազդ	է՛ Ն
Բովանդակութիւն	Է
Ներածութիւն,	1—2
Ա. Հռովմէ եւ Հայաստան՝ մինչեւ վերջնոյն բաժանումը, 387: — Հռովմէ եւ Պարսկաստան: — Գիտկղեօխանոսի խաղաղութիւնը: — Սատրապութիւնները: — Զոյլիանոսի խաղաղութիւնը: — Հայաստանի բաժանումը: — Բաժանման ժամանակին ճշգումը: — Պրոկոպի նկարագրութիւնը	3—30
Բ. Հռովմէական Մեծ Հայաստան՝ բաժանումէն ետքը: — Թագաւորութեան վախճանը: — Հայկական գաւառները: — Մեծ Հայաստան Հռովմէական գաւառ չէ: — Հայաստանի կումէսը: — Ջինուորական յարարերութիւններ	30—44
Գ. Հռովմէական - Հայկական սատրապութիւնները: — Սատրապութիւնները մի առ մի: — Մեծ եւ Փոքր Ծոփք: — Սատրապներու դիրքը: — Ջինուորական յարարերութիւնը: — Իրաւական դրութիւնը: — Ջենոն կայսեր փոփոխութիւնները	44—61
Դ. Յուստինիանու բարենորոգումները: — Ջինուորական կազմակերպութիւն՝ Հայաստանի մէջ: Հայկական չորս գաւառներն ըստ 31 հրովարտակի: կուսակալներու՝ իրրեւ գերագոյն ատեան՝ բողոք ընդունելու իրաւասութիւնը: Հրովարտակ 23: Հրովարտակ 21	61—94

ՀՌՈՎՄԷԵԿԵՆ ՀԸՅԸՍՏԸՆ

ԵՒ ՀՌՈՎՄԷԵԿԵՆ ՍԵՏՐԸ ՊՈՒԹԻՒՆ-
ՆԵՐԸ

Դ—Ձ ԴԱՐԵՐՈՒՆ

Պրոկոպիոս Կեսարացի իւր Վասն շինուածոց Յուստինիանու գրութեան մէջ մեզի տեղեկութիւն կու տայ, թէ Հայաստանի ինչ ինչ մասերուն մէջ՝ որ Հռովմայեցւոց սահմանակից էին ու անոնցմէ նուաճուած, իշխանութիւն կը վարէին բնիկ ժառանգական ցեղապետներ՝ սատրապանուամբ եւ թէ Յուստինիանոս զանոնք մէջտեղէն վերցուց¹: Իրօք ալ այս բանս տեղի ունեցաւ, երբ 536ին Յուստինիանոս իւր 317 օրինագրովը հայկական գաւառները նոր բաժանման ենթարկեց²: Թէոդոսեան օրինագրոց³

1 Պրոկոպիոս de aedif. III. 1 (247 Բ.): — Բիւզանդական մասենագիրները վկայութեան կուուած են Քոնի հրատարակութեան համեմատ, քանի որ ուրիշ հրատարակութիւն մը յիշուած չէ:

2 Nov. 31. c. 1. 3.

3 L. 6 Codex Theodosianus de auro coronario 12. 13.

գոթոֆրիտեան մեկնութեան մէջ հանդիպած մէկ հարեւանցի յիշատակութիւնն եթէ մէկ կողմ թողունք, այս հռովմէա-հայ սատրապներուն եւ անոնց յարաբերութեանց գրեթէ ուշագրութիւն դարձուած չէ. եւ սակայն պէտք է որ մեզի համար շահագրգիռ ըլլայ, որ հին արեւմտեան պետութենէն ծագում առած, թշնամի եւ նոյն ժամանակուան ըմբռնողութեան համեմատ բարբարոս ժողովուրդէ մը փոխ առնուած անուն մը եւ աստիճան մը¹ հռովմէական պետութեան նուրբ գործարանաւորութեանը մէջ կրցած է տեղ գրաւել եւ հոն իւր գոյութիւնն երկու դարէ աւելի պահել: Այս զարմանալի երեւոյթին սկզբնաւորութիւնը մինչեւ Գիոկղետիանոսի ժամանակները կը հասնի: Ասոր վրայ աւելի որոշ բան մը գրելու փորձը այն ատեն միայն կրնայ յաջողիլ, երբ հռովմէական Հայաստանի մէջ տիրող յարաբերութիւններն ալ նկատողութեան առնուին ընդհանրապէս եւ օգուտ քաղուի պատմական զարգացումէն այն յարաբերութեանց՝ որ կային Հռովմայ եւ Հայաստանի մէջ:

1 Nouvelle 31. c. 1 § 3: «Իշխանութեան այսպիսի անուն մը ոչ հռովմէական էր եւ ոչ ալ մեր նախնեաց ծանօթ, այլ օտար վարչութեան ներմուծուած»:

Ա.

Հոուվմ է- Հոյ-...-ն՝ Բիւլէ- Էբրճն-յ- Բ-ժ-ն-...-ճը,

387:

Հոուվմ եւ Պարսկաստան: Դիոկղետիանոսի խաղաղութիւնը: Սատրապութիւնները: Յովիանոսի խաղաղութիւնը: Հայաստանի քաժանումը: Բաժանման ժամանակին ճշգումը: Պրոկոպի նկարագրութիւնը:

Հոուվմայ համար հայկական խնդիրն այն ատեն երեւան ելաւ, երբ հասարակապետութեան վերջին դարուն՝ հոուվմեական բանակներն Եփրատ հասան եւ ասով պարթեւական պետութեան հետ ընդհարումն անխուսափելի դարձաւ: Հայաստան, Իրանի առջեւը գտնուող այս լեռնաշխարհը, միջին Ասիայէն դէպ ի յառաջակողմեան Ասիա խաղացող գունդերուն համար յարձակման բնական այս դուռը, իւր դիրքովն ու որպիսութեամբը շատ նպաստաւոր էր անոր՝ որուն ձեռքը կը գտնուէր, թէ՛ առաջն ու ետեւը գտնուող երկիրներուն վրայ յարձակելու եւ թէ՛ զանաք պաշտպանելու: Հայաստան՝ երկու հզօր դրացիներու մէջ սեպի պէս մտած՝ եւ ինքնին շատ տկար՝ անոնց դէմ անկախ իշխանութիւն պահպանելու, ստիպուած էր անոնցմէ մէկուն կռթնելու: Հայաստանի ամբողջապէս այս դրացիներէն մէկուն անցնիլն եւ նոյն իսկ անոր

Հայաստանի վրայ գերակշիռ ազդեցութիւն մ'ունենալն՝ մէկալ դրացւոյն համար միշտ սպառնալից վտանգ մըն էր: Այս է պատճառը, որ Հռովմայ եւ Պարսկաստանի մէջ ամէն դիւանագիտական եւ զինուորական գործողութեանց ատեն՝ Հայաստան դարբերով աւագ դեր մը խաղացած է. եւ թէ երկու պետութիւնք գրեթէ անընդհատ մրցմամբ ջանացած են այս երկիրն իրենց իշխանութեան շրջանակին մէջ առնելու եւ հակառակորդն անկէ դուրս վանելու: Բաւական յաճախ Հայաստան հանդիսավայրն եղած է անոնցմէ մղուած ճակատներուն: Հայաստան ու անոր ժողովուրդը՝ ստիպուած են տոկալու պատերազմի եւ նոյն իսկ խաղաղութեան բռնեւորուն, երբ Հռովմ եւ Պարսկաստան նոյնին վնասովն իրարու հետ հաշտութիւն կը կնքէին:

Քանի որ Հռովմ գործ ունէր թոյլ կապերով ի մի կցուած պարթեւական պետութեան հետ — հակառակ մասնական պարտութեանց — յաջողութեան առաւելութիւնը՝ նաեւ Հայաստանի նկատմամբ՝ ընդհանրապէս իւր կողմն էր: Եփրատայ արեւմտեան կողմը գտնուող Փոքր-Հայք՝ որ Պոմպէոսի ձեռքով ասիական յարաբերութեանց կարգադրութեան միջոցին արդէն Հռովմէն կախում ունեցող պաշտպանեալ տէրութիւն մ'եղած էր, վեսպասիանոսի օրով պետութեան երկիրներուն կցուեցաւ եւ կապագոյվկիայի գաւառին միացուեցաւ: Մեծ-Հայք ալ, որուն վրայ պարթեւ Արշակունեաց կողմնական մէկ ճիւղը կ'իշխէր, շատ անգամ հռովմէական զէն-

քերուն յաղթանակաւ մինչեւ Կասպից ծով յառաջ խաղալը տեսաւ, եւ Հռովմայեցւոց բացորոշ ազդեցութեան ենթարկուած մնաց՝ Անտոնինեանց եւ Սեւերեան տան կայսերաց իշխանութեան միջոցին եւս¹։ Այս վիճակը կարեւոր փոփոխութիւն կրեց՝ երբ երրորդ դարու կիսուն, Սասանեանց ուժեղ եւ ազգային ու կրօնական մոլեռանդութեամբ վառեալ հարստութիւնը Պարթեւաց տեղ իրանի իշխանութիւնը ձեռք անցուց։ Այս նոր պարսկական պետութեամբ՝ Հռովմայեցւոց դէմ ելաւ արտաքոյ կարգի վտանգաւոր, բոլորովին համազօր, եւ յաճախ հզօրագոյն ախոյեան մը, որ արտաքուստ ալ ճանչցուելու էր իբր նոյն իրաւունքները վայելող մեծ պետութիւն²։ Մինչ Պարթեւք Եփրատայ գիծն իբրեւ իրենց իշխանութեան տարածութեան վերջին սահման կը նկատէին, նոր հարստութեան վեհապետները՝ Աքեմենեանց իբր յաջորդ, ժամանակաւ ասոնցմէ

¹ Այս յարաբերութեանց նկատմամբ տես Momm-
sen, Röm. Geschichte V. 356 ff.

² Կայսրն եւ արքայից արքան զերար եղբայր կը նկատեն եւ իրենց թղթերուն մէջ զերար եղբայր կ'անուանեն։ Ամ. ժ. 5. 3. 10. «Արքայ արքայից Շապուհ — Կոստանդնի Կեսարու նորոք իմնում» — «Կոստանդինոս միշտ է. գոստոս նորոք իմնում» Շապուհ արքայի» — Կաւաստ Եուստինոս Կայսեր կը գրէ «Կը վայելէ մեզի, որ եղբայր ենք» — Կայսրն եւ արքայից արքան փոխադարձաբար իրարու կը ծանուցանեն իրենց զահակալութիւնը եւ այսպիսի քաղաքավարութեան մը զանցառութիւնը վաստազդեցութիւն կը գործէ։ Theophylactus Simocatta (հրատե Boor) III. 12. 17. VIII. 15.

գրաւուած յառաջակողմեան Ասիայի բոլոր երկիրները պահանջել սկսան¹. եւ կարծես թէ անոնց այս յաւակնոտ ձգտման կատարումը մօտեցած էր, երբ արեւելքի մէջ տեղի ունեցաւ մինչեւ նոյն ատեն չտեսնուած տեսարան մը — հռովմէական կայսեր մը Պարսիկներէն գերի բռնուիլը²: Հայաստան եւս կրեց հակահարուածը. հայ թագաւորութեան կործանումն ու Հայաստանի գրաւումը պարսիկ քաղաքականութեան գլխաւոր նպատակն էր, որուն իրագործման առաջն չէին կրնար առնուլ Հռոմայեցիք, որ նոյն միջոցին զբաղած էին իրենց սահմաններուն վրայ յարձակող բարբարոսներն ետ մղելու: Երբ վերջէն բաւական տարիներ ետքը, Հռովմայեցւոց օգնութեամբն՝ ազգային հարըստութիւնը Հայաստանի գահը վերստին ձեռք բերաւ³, եւ երբ այս պատճառաւ Պարսից Ներսես⁴ թագաւորը հռովմէական երկիրներն յարձակեցաւ, Գիոկղետիանոսի Գաղերիոս զօրավարն էր հռովմէական զինուց պատիւը փառաւորապէս վերահաստատողը՝ Պարսիկներն այնպիսի սոսկալի պարտութեան մը մատնելով, որ արքայից արքան խաղաղութիւն խնդրելու հարկադրուեցաւ:

¹ Առաջին անգամ Արտաշէր Ա. այս պահանջումներած է: Հերովդոտոսը ը. 2:

² Վաղերիանոս. վախճանին նկատմամբ տես Mommsen, V. 429. Nöldcke, Aufsätze zur Pers. Geschichte, 93.

³ Հմմտ. Gutschmidt, Kleinere Schriften, III. Nr. XIII. 403 ff.

⁴ Արեւմտեան աղբիւրներն այս թագաւորը կ'անուանեն Narses, Narsaeos: Իշխած է 293—303:

Այս 297ին կնքուած խաղաղութեան պայմանները ցոյց կու տան թէ Գիոկղեօտիանոս որչափ շարժաւոր ու խոհեմ գտնուած է: Այս պայմաններով արեւելեան յարաբերութիւնները կարգի դրուեցան Հռովմայեցւոց արտաքոյ կարգի նպաստաւոր եղանակաւ¹: Հայաստան պարսկական լուծէն ազատուելով՝ հռովմէական պաշտպանութեան ներքեւ առնուեցաւ. Տիգրիսի վերին ընթացքն այնուհետեւ երկու պետութեանց սահմանը պիտի ըլլար, բայց այնպէս մը, որ անկէ անդին գտնուող քանի մը հայկական եւ պարսկական սահմանակից երկիրներ՝ արեւմուտքէն Անգեղ տուն եւ Ծովփ, արեւելքէն Արզն, Կորդուաց աշխարհ եւ Մոկք², Հռովմայեցւոց պիտի թողուէին³, ինչպէս նաեւ Միջագետաց Ծաւղէքը, լեռնոտ երկրամաս մը, որ լեզուածեւ կ'երկննար մինչեւ Ասորեստան՝ Հայաստանի եւ Միջագետաց մէջ մտնելով, որ եւ յարմարութիւն ունէր թէ՛ Պարսից արգելք

¹ Aurel. Victor, Caes. 39. 33-37. Eutrop. 9. 24. Rufus Festus, breviar 14. 25. Petros Patrikios (C. Müller, Fragm. historie. Graecorum IV, 188).

² Թէեւ Մոկք՝ Պետրոս Պատրիկիոսի քով բացայայտ չի յիշուիր, բայց պէտք է որ իբրեւ մասն Կորդուաց նկատուելով՝ անոր հետ ի միասին անցած ըլլայ Հռովմայեցւոց, քանի որ վերջէն Յովիանոս խաղաղութեամբ Պարսից եւ դարձուեցաւ:

³ Պետր. Պատրիկ. անդ. — Դէպ ի արեւելեան կողմ Անգեղ-տունը՝ Ծովփաց եւ Աղձնեաց, Կորդուաց եւ Ծաւղէից հետ Հռովմայեցիք ունին: — Խուփոս Փետրոս, 14 «Տիգրիսի ափը սահման եղաւ, որով եւ Տիգրիսէն անդին ընակող հինգ ազգերու հպատակութիւնն ընդունեցանք»:

Հանդիսանալու եւ թէ՛ հռովմէական սահմանները պաշտպանելու :

Յետնագոյն մատենագիրներու¹ այս անդըրտի գրի սեան գաւառներ անուանածներուն ստացումը պատճառ եղաւ հռովմէական սահմանակից սատրապութեանց ծագման :

Հին ժամանակներն երբ Հռովմ նուաճմամբ կամ ստացմամբ երկիրներ ձեռք կը բերէր, բնականապէս ըստ կարի շուտով զանոնք քաղաքականապէս ու ռազմագիտօրէն կազմակերպելով կանոնաւոր վարչութեան ներքեւ կը դնէր : Այսպէս վարուեցաւ Հռովմ նոյն իսկ Տրայիանոսի իշխանութեան ատենը՝ Հայաստանի, Ասորեստանի՝ թէեւ միայն անցողակի կերպով, եւ յետոյ Ռուհայաստանի ու Միջագետաց նկատմամբ² : Սակայն այս կերպը Պարսկաստանէն նոր առնուած երկիրներուն համար յարմար չերեւցաւ : Հռովմէական գաղթականութիւնը քաղաքներու, գաղթաւայրերու եւ զինուորական կայաններու հաստատութեամբ եւ տեղացի ժողովրդեան հետ հետզհետէ ձուլուելով՝ պետութեան նոյն իսկ ամենահեռաւոր մասերուն մէջ՝ ամբողջապէս համազգի վիճակ մը յառաջ բերաւ . իսկ ծայրագոյն արեւելքի մէջ՝ հոն դարերէ ի վեր բնակութիւն հաստատած հել-

¹ Transtigrítani (անդրտիգրիտեանք)՝ Ammian. XVIII. 9. 2. XIX. 9. 2. XXI. 6. 7. Transtigrítanae regiones (անդրտիգրիտեան կողմանք). XXV. 7. 9. Mesopotamiam cum Transtigrítanis regionibus (զմիջագետաց հանդերձ անդրտիգրիտեան կողմանք), Ruf. Fest. 25.

² Marquardt, Röm. Staatsverw. I. 277 ff.

լենականութիւնն իբր զօդ ծառայեց հռովմէական պետական յօրինուածութեան եւ յոյն-հռովմէական մշակոյթին՝ ծագմամբ, լեզուաւ ու բարբոյժ օտար ժողովուրդներու հետ: Երկուքէն եւս զուրկ էր Հայաստան եւ ասոր կից պարսկական երկիրները: Այս գրեթէ խոպան ու վայրենի երկիրը գաղթականութեան հրապոյր մը չունէր. Հռովմայեցիք ալ արդէն մոռցած էին իրենց սուրին եւ լեգէոններուն հետ՝ միանգամայն հռովմէական բարք, իրաւունք ու քաղաքակրթութիւն օտար երկիրներ տանելու. եւ զառամած ու իւր հիմերէն խախտած Հռովմ այլ եւս կորուսած էր նուաճեալ ժողովուրդներն իւր մէջ ձուլելու յատկութիւնն, որ յառաջ իւր օգտակարութիւնը ցուցուցած էր փառաւորապէս: Ասկէ կը հասկցուի թէ Գիողղեսիանոս եւ իւր յաջորդներն ալ այս նոր գրաւուած երկիրները շուզեցին գաւառներու սովորական կաղապարին վրայ վերակազմել: Ասոնք զերծ մնացին գաւառներու այն վարչական բարենորոգումներէն ու նոր կարգադրութիւններէն, զորոնք տատանող պետութեան աւելի ամուր ոյժ մը տալու համար Գիողղեսիանոս սկսած եւ Աոստանդիանոս յառաջ տարած էր: Ստորապութիւնները թէեւ պետութեան մաս կը համարուէին, բայց ոչ այժմ եւ ոչ ետքէն մէկ գաւառի միացուեցան կամ արդէն գոյութիւն ունեցող գաւառի մը կցուեցան, այլ գաւառաց կանոնաւոր շղթայէն դուրս նկատուեցան: Այսպիսիները կ'երեւայ թէ նոյն գաւառներու

գրաւումն ոչ այնչափ մնայուն ստացուածք եւ պետութեան յաւելում կը նկատէին, որչափ սահմանները պաշտպանելու համար կայան, զորոնք պահել ու պահպանելն թէպէտ պարտք ու պաշտօն կը համարէին, բայց անոնց ներքին յարաբերութեանց եւ քաղաքացիական վարչութեան խառնուելու պէտք մը չէին տեսներ: Կայսրները գոհացան տեղական կարգն ու սարքը՝ զոր սատրապութեանց մէջ գտան, ըստ կարելուոյն անփոփոխ պահելով:

Հայաստան վաղուց հետէ բոլորովին թուլայօդ աւատային պետական վարչութեան մը պատկերը կ'ընծայէր՝ ամէնէն աւելի նման հին սկովտական տոհմային կազմակերպութեան: Հայաստան կը բաժնուէր բազմաթիւ մեծ ու փոքր այլացեղ նահանգներու եւ գաւառներու¹, որոնց գլուխը կեցած էին հնուց ի վեր բնիկ ընդարձակածաւալ ստացուածքներով հզօր ժառանգական իշխաններ եւ նախարարներ՝ որոնք իրենց սահմաններուն մէջ գրեթէ անկախ եւ նոյն իսկ բացարձակ կ'իշխէին իրենց սերնդոց ու հպատակաց վրայ: Քաղաքական իշխանութիւնն այս ազնուազարմ տոհմիկներուն ձեռքը կը գտնուէր. ասոնք իրենք զիրենք հաւասար կը համարէին թագաւորին, որ թէեւ պարսիկ արքաներու նմանելով՝ ինք զինք սիգարար արքայից արքայ կը կոչէր, սակայն իրականին մէջ

¹ Պլինիոս, Բնկն. պամ. 2. 10 Գեծ Հայոց մէջ կը հաշուէ «120 կուսակալութիւն՝ զորոնք զօրապետութիւն կը կոչեն, եւ անոնցմէ սմանք առանձին թագաւորութիւն»:

Մեծամեծներէն կախում ունէր: Այս տոհմային կազմակերպութենէն կը մեկնուի, թէ ինչու Հայաստան առ արտաքս տկար էր եւ ներքին խռովութիւններու մատնուած՝ որոնցմով այն-քան հարուստ է այս երկրին պատմութիւնը: Սոյն իշխանները կը կրէին այլեւայլ անուններ ու տիտղոսներ¹, որոնց սատրապ² անունը կու տային Հռովմայեցիներն ու Յոյները, քանի որ այս բառն էր իրենց ընտանի: Այսպիսի սատրապներ կը նստէին իրրեւ իշխան եւ տէր նոյն իսկ դիոկղետիանեան խաղաղութեամբ Հռովմայ մաս ինկած երկիրներու մէջ: Պարսիկներն արդէն Հայաստանը գրաւելու ատեն քաղաքակա-նութիւնն ունեցած էին նահանգներու վրայ տիրող հարկատու իշխաններն իրենց իշխանութեանը մէջ պահելու եւ անոնց ձեռք՝ յանուն արքայից արքային, գրաւուած երկիրները կառավարելու: Պարսից օրինակին հետեւեցան

¹ Հայ աղբիւրներու մէջ՝ իշխանց, նախարարք. դոհացոցիչ կերպով մեկնուած շէ ըղնաշխ. Նեոլդէքէ այս բառը նոյն կը համարի Ամփանոսի քով (ԻՊ. 6. 14) յիշուած Vitaxa (vistaxa?) բառին հետ (Momm- sen, Röm. Gesch. 1885, 16): Nöldecke, Tabari, 449. Mommsen, Röm. Gesch. V. 344, 2. Յունարէն Ազաթանգեղոսը (Müller, Fragm. hist. Graec. V, 2) կը դործածէ *μεγιστάρης, ἄρχοντες, σατράπαι*.

² Σατράπης հին իրանեան kschatrapavānt (= իշխող երկրի). սատր տեղ Սասանեանք կը գործածէին մարզպան (= սահմանակալ տէր), Nöldecke, Tabari 102. 446: Յոյք եւ Հռովմայեցիք պահեցին հին սատրապ անունը: Ամենուն փոխարէն համա. Ամմ. ԻԱ. 6. 7. ԻՊ. 6. 14:

այժմ Հռովմայեցիք: Ասոնք ալ իրենց բաժին ինկած երկիրներուն մէջ գտնուող բնիկ սատրապները թողուցին իրենց նախկին վիճակին ու իրաւանց մէջ, եւ իրենք շատանալով աւելի անուանական պաշտպանութեամբ եւ գերիշխանութեամբ՝ վերոյիշեալ երկիրներուն անկախ վարչութիւնն անոնց ձեռքը թողուցին:

Միայն թէ հոս նշանակականն այն է, որ առ հասարակ հողային տարածութեան սկզբունքին վրայ հիմնուած հռովմէական գաւառներուն գաղափարէն հեռանալով, որոնցմէ իւրաքանչիւրը միութիւն մը կը համարուէր, որչափ ալ մէջի բնակչութիւնն բազմացեղ էր, եւ հռովմէական պետութեան այսպէս ըսելու համար իբր մէկ մանրանկարը կը ներկայացընէր, հռովմէական-հայ սատրապութիւնները պաշտօնապէս միշտ gentes, էթնոյ (ազգք)¹ կը կոչուին, վասն զի այս սատրապութեանց մէջ աւելի կարկառուն էր ազգային տարրը քան հողայինը, ցեղայինը քան գաւառականը:

Քառասուն տարի անվրդով մնաց խաղաղութիւնը Հռովմայ եւ Պարսկաստանի մէջ: Սակայն Ներսէսի թոռը, ձեռնարկուն Շապուհ Բ.² իւր նախնւոյն անարգանքը չէր կրնար մարսել: Շապուհ 337ին սկսած պատերազմը գրեթէ

¹ Ammian. XVIII. 9. 2. Zosimus III. 30. Prokop. de aed. III. 1 (248), L. 5 Cod. J. de off. mag. mil. 1. 29. L. 5 Cod. J. de temp. et repar. appell. 7. 63. Nouvelle 31. ep. 1 եւ 3.

² 309—379. Nöld ecke, Aufsätze z. Pers. Geschichte, 9 ff.

անընդհատ տեւեց Կոստանդիանոս Մեծին որդւոց կառավարութեան միջոցին, եւ Յուլիանոս կայսեր յաջողութեամբ սկսած եւ պատերազմի տեւողութեան միջոցին ձախողած արշաւանքը, ինչպէս նաեւ անոր եղբրական վախճանը այս պատերազմական տեսարանին վերջին արարուածը կազմեց¹: Ղազանջի միջոցին բանակին դժպճի կացութիւնը՝ ստիպեց Յուլիանոսին յաջորդը՝ զՅովհաննոս ընդունելու այն ծանր ու ստորնացուցիչ պայմաններն, զորոնք Պարսից արքան անոր առաջարկեց՝ փոխարէնն թող տալով, որ բանակն ազատ ետ քաշուի: 363ին Յուլիսի առաջին օրերուն դրուեցաւ խաղաղութեան դաշինքը, դիոկղետիանեան դաշինքին մէկ ծաղրանկարն, զոր ժամանակակիցներն եւ յաջորդք նկատեցին Հռովմայ համար իրր ազգային դժբախտութիւն ու նախատինք²: Շապուհ ի սկզբան ետ պազանջելէ ետքը այն ամէն բան՝ ինչ որ իր հաւուն ձեռքէն խլուած էր³, ի վերջոյ գոհ եղաւ ետ առնելով Հռովմայեցիներէն Միջագետքի մէկ մասն՝ Մծբին քաղաքով

1 Ամմիանոս արշաւանքը կը նկարագրէ իբրեւ ականատես, Գիրք ԻԲ—ԻԵ:

2 Ամմ. ԻԵ. 7. 9: Եւտրոպ. Ժ. 17. 1, 2: — «Շապուհոյ հետ թէեւ հարկաւոր, սլլ ոչ պատուաւոր խաղաղութիւն քրաւ, սահմանները տուժելով եւ Հռովմ. պետութեան ինչ ինչ մասերը կորուսանելով», — Ագաթիան Գ. 25 (263):

3 Ամմ. անդ. «արքան յամառութեամբ ետ կը պազանջեր, ինչպէս ինքը կ'ըսէր, իրենները, զոր երբեմն Մաքսիմիանոս յափշտակած էր»:

— որ նոյն տեղուան Հռովմայեցւոց պաշտպանողական գծին ամենակարեւոր պատուարն էր — եւ վաթսուներկեց տարի յառաջ Պարսից ձեռքէն առնուած անդրադրիսեան գաւառներէն մէկ քանին՝ այսինքն՝ Արզն, Ծաւղէք, Կորդուիք, Մոկք եւ Ռէիմենէ գաւառը¹։ Ընդհակառակն Հռովմայ մնացին Անգեղ տան եւ Ծոփաց սատրապութիւններն՝ որոնց մէջ այնուհետեւ շարունակուեցան սատրապական յարաբերութիւնները։ Հռովմայ իշխանութեան համար սակայն այս կորուստներէն շատ աւելի ծանր եկաւ Հայաստանէ հրաժարիլը, որուն Հռովմայեցւոց հաւատարիմ դաշնակից Արշակ Գ. թագաւորէն Պարսիկները սարսափելի վրէժ լուծեցին։ Յովհաննէան խաղաղութենէն անմիջապէս ետքը՝ Հայաստան երկար ժամանակ ասպարէզ դարձաւ գահակալութեան, քաղաքական ու կրօնական կախիւններու²։ Եթէ չէր ուզուեր որ Հռովմայեցւոց

1 Ամմ. անդ. «Հինգ անդրադրիսեան գաւառներք»։ Զոսիմոս Գ. 31. «Ծաւղէից ազգը, նմանապէս Կորդուաց, Ռէիմենաց, ոց եւ Զալենաց, ոց [Կարգա՝ Աղձնեաց] ազգերը»։ Ռէիմենա, որ զիսկզեախանեան խաղաղութեան մէջ յանուանէ չի յիշուիր. Միջագետքի եւ Ասորեստանի սահմանին վրայ՝ Ծաւղէից հարաւ-արեւելեան կողմն ըլլալու է։ Կորդուիք պէտք է որ այն ժամանակ մասամբ Պարսից իշխանութեան տակ եղած ըլլայ, քանի որ Ամմիանոս Հռովմակեան Պարզուիքէն զատ (Corduene regionis et nostrae XXV. 7. 8) Պարսից հպարտակ Կորդուաց սատրապ մը կը յիշէ։ Մարտագաս ՃԳ. (336) ըսկ Միւզգոմիա գաւառին եւ ՄՃրնի՝ Պարսից արուելուն վրայ կը խօսի։

2 Այս խռովութեանց նկատմամբ համա. Ամմ. ԻԷ. 12. 1. եւ ԱՍ. եւ հայ ազբիւրները։ Հայ ազբիւրները ակա վարը էջ 20։

Տեղինակութիւնն արեւելքի մէջ ամբողջապէս ջնջուի, կայսերք ստիպուած էին թող չտալու որ Հայաստան բոլորովին օտարանար հռովմէական արգեցութենէն եւ ամբողջովին կախում ունենար Պարսիկներէն: Հայական խնդիրը տեւական անհանգստութեանց եւ վտանգաւոր տարածայնութեանց աղբիւր եղաւ¹ դարձեալ երկու պետութիւններու մէջ: Ծանր ընդհարման մը վտանգն մանաւանդ չափէն աւելի մօտեցաւ, երբ հայ աւագանին ապստամբեցաւ սպաննուած Պապ թագաւորին տկար որդւոյն, Արշակ Գ. ի դէմ, զոր Հռոմ կը պաշտանէր, եւ անոր դէմ հանեց²: Իբր դահուն հետամուտ՝ Պարսից պաշտպանութիւնը վայելող Արշակունի Խոսրովը: Իրաց այս վիճակին մէջ մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Թէոդոս Առաջնոյն զօրեղ անձնաւորութիւնն եւ իւր անյողգող կերպով արեւելքի մէջ ասպարէզ մտնելը, որով Սասանեան պետութեան մէջ տիրող տրամագրութիւնը չափաւորութեան ենթարկուեցաւ: Ակնյայտնի էր որ երկու կողմերն ալ խաղաղութիւն պահպանելու եւ ամրապնդելու մէտ էին: Պետութեան նոյն ատենուան կացութիւնն ալ զԹէոդոս կը ստիպէր, որ եթէ կարելի էր արեւելքի մէջ պատերազմի չբռնուէր, քանի որ տէրութեան սահմաններուն վրայ յարձակող բարբարոսներն

1 «Կոստի եւ կուռոյ մշտնջենաւ որ պատմաւոր — Հոյքի, Ամմ. Լ. 2. 1»

2 Պապ (Պարոս)՝ Արշակ Գ. ի մէկ որդին՝ վաղէս կայսեր սարգսնբովը իբր 375ին ապանուեցաւ:

ետ մղել եւ արեւմուտք իբր հակառակ կայսր
երեւցող Մաքսիմիանոսի դէմ պատերազմիլ
հարկ էր: Խաղաղութեան դեսպանութիւններ
աստի եւ անտի երթեւեկ կ'ընեն: Բիւզանդիոնի
մէջ 384ին պարսիկ դեսպանութիւն մը կ'երեւայ,
ոչ այնչափ՝ ինչպէս արեւելեան-հռովմէական
փառասիրութիւնը մեզի հաւատացընել կ'ուզէ,
կայսրմէ խաղաղութիւն խնդրելու¹, որչափ Շա-
պուհ Տ.ի² գահակալութիւնը Հռովմայ ար-
քունեաց ծանուցանելու, ինչպէս որ սովորութիւն
եղած էր երկու պետութեանց: Երկրորդ պատ-
գամաւորութիւն մը Բիւզանդիոն կու գայ 386ին³.
Եւ այս այն պատգամաւորութիւնն եղած
պիտի ըլլայ, որ Հայաստանի մասին որոշ հա-
մաձայնութեան առաջարկներ կը բերէր: Հե-
տեւորդ բանակցութիւններն, որոնցմով վերջ-
նականապէս խաղաղութեան եւ բարեկամու-
թեան դաշինքն հաստատուեցաւ, կ'երեւայ թէ
Տիգրանի մէջ եղած են: Եթէ Աղաւգիոս բանա-
ստեղծին հաւատք ընծայել ուզենք, Ստիլիկոն
— նոյն ատեն 26 տարեկան — եղած ըլլալու

1 Մարկղ. յամե 384 — «խաղաղութիւն — խնդրե-
ցին»՝ Իգատ. Ժամանակագր. յամե 384: Արտսիոս Է. 38, 8.
— «Պաղատանօք խաղաղութիւն խնդրեցին»:

2 Թագաւորեց 383—388: Շապուհ Տ.ի որդին էր եւ
երկրորդ յաջորդը:

3 Իգատսիոս Ժամանակագր. յամե 386 «Թէոդոսի
եռիմներորդ տարին՝ Պարսից դեսպանները Աոստանդնու-
պոլիս Թէոդոսին եկան»: Մարկեղղինոսի յամե 385 հետե-
ւեալ խօսքը — «Թէոդոս... ինչ ինչ ազգեր իւր պատ-
գամաւորներուն ձեռքով իւր իշխանութեանը հպատակե-
ցուցն — չի կրնար Պարսկաստանի հայիլ»:

է այն անձն, որուն յանձնուեցաւ այս գործու-
ղութիւնը եւ անոր միջնորդութեամբ կնքուեցաւ
387ի դաշինքը¹: Հաշտութեան ծախքերն ըրած
պիտի ըլլայ յամենայն դէպս Հայաստան:

Երկու պետութիւնները միաբանեցան՝
իրենց երկարամեայ երկպառակութեան եւ փո-
խադարձ նախանձախնդրութեան պատճառն մէջ-
տեղէն ընդ միշտ բառնալ եւ այս վախճանա-
կուոյ առարկան իրենց մէջ բաժնեցին եւ
իրենց շահու սահմանները ճշդիւ որոշեցին²:
Նախ եւ յառաջ Հայաստանի քանի մը մասերն
իրենց երկիրներուն հետ միացընելով՝ զայն
փոքրկացուցին, եւ այս կերպ անդամատուած
երկիրն այնպիսի եղանակաւ մը բաժնեցին, որ
անոր ընդարձակագոյն արեւելեան մասը — նոյն
ատենէն սկսեալ՝ Հռովմայեցւոց եւ Յունաց
Պարսկահայք անուանածը — բոլորովին պարս-
կական ազդեցութեան ենթարկուեցաւ. իսկ
արեւմտեան փոքրագոյն մասը՝ այնուհետեւ Մեծ
Հայք կոչուածը, նոյն կերպով Հռովմայ ազդե-
ցութեան ներքեւ դրուեցաւ: Այս երկու մեծ

¹ Աղադիանոս վասն հիւպատոսութեան Ստիլիքոնի
51. «Պատանի էիր եւ Ասորեստան հանդիսացար հեղինակ
խաղաղութեան. այդպիսի վայրենի ազգի մը հետ դաշնա-
դրութիւնը յանձնուեցաւ երիտասարդիդ: Հմմտ. Sievers,
zur Gesch. der röm. Kaiser, 330:

² Հասցուհ Բ. կանխաւ արդէն Վաղէս Այսյեւր ա-
ռաջարկած էր՝ Հայաստանը բոլորովին ջնջել: Ամմ. 1, 2, 1.
«Իշխանին պատգամաւ որ առաքելով՝ կը համոզէր՝ զՀայաս-
տան, կապի եւ կուոյ մշտնջենաւ որ պատճառը՝ բոլոր-
ովին ջնջել»:

պետութիւնները հաւանաբար արդէն այն ատեն
 Հայաստանի ամբողջական ջնջումը նկատի առած
 էին, եւ Հայոց ազգային արժանապատուութեան
 զգացումը շատ խորունկ չվիրաւորելու համար
 էր միայն, որ գոհացան՝ փոխանակ Հայաս-
 տանը բոլորովին իրենց երկրին միացընելու՝ ընդ-
 հանուր թագաւորութիւնը վերցընել եւ իւրա-
 քանչիւր մասին մէջ գերիշխանութիւնն ունե-
 ցող պետութեան ձեռքով հայ Արշակունի ար-
 քայական զարմէն թագաւոր մ'անուանել եւ
 զայն նոյն պետութեան հարկատու ընել: Պարս-
 կահայաստանն աւատ ընդունեցաւ արքայից ար-
 քայի սիրելին՝ խոսրով, իսկ հռովմէական մասն
 Արշակ՝ որ մինչեւ այն ատեն ամբողջ Հայաս-
 տանի վրայ իշխած էր¹, Բաժանումն իրապէս
 Հայոց ազգային պետութեան եւ հարստութեան
 ոչնչացման մէկ նախերգանքն էր: Հայոց թէ
 պետութիւնն եւ թէ հարստութիւնը ջնջուեցաւ
 Հռովմայեցւոց մասին մէջ քանի մը տարի ետքը,
 իսկ Պարսկահայաստանի մէջ քիչ մ'աւելի
 ետքը՝ 429ին, որով նոյն երկու պետութեանց
 ձեռքով Հայաստանի վերջնական գրաւման ճամ-
 բայ հորդուեցաւ:

Բաժանման դաշինքը շատ աւելի նպաս-
 տաւոր էր Պարսկաստանի քան թէ Հռովմայ-
 որովհետեւ Պարսիկներն առին ամբողջին գրեթէ
 չորս հինգերորդ մասը, իսկ Հռոմ ստիպուեցաւ

¹ Հայաստանի բաժանման վիճաւոր աղբիւրն է
 Փաւստոս Բիւզանդ Զ. ա., որուն վրայ քիչ մ'ետքը պիտի
 խօսինք:

գօհանալու իբր մէկ հինգերորդ մասովը¹: Բա-
 ժանման առաջարկութիւնը յամենայն դէպօ
 թիած ըլլալու է Պարսկաստանէն՝ որ նոյն միջո-
 ցին, հակառակ Հռովմայեցւոց ամենազգի երան-
 գումներուն, Արեւելքի մէջ կը ներկայանար
 իբրեւ առաջնորդող գերիշխանութիւն: Այսօրն
 ի վիճակի չէր իւր կամքը բռնութեամբ արքային
 ընդունիլ տալ. եթէ պատերազմ չէր ուղեր,
 ուրիշ միջոց չունէր, բայց եթէ Պարսկաստանի
 առաջարկութիւնն ընդունիլ: Հռովմայ համար
 սակայն Հայաստանի անդամատութիւնն — առ
 երեւոյթ շահով մը հանդերձ — քաղաքագի-
 տական ծանր սխալ մըն էր՝ որ, ինչպէս ապա-
 գան ցոյց տուաւ, խաղաղութիւնը բնաւ չապա-
 հովեց: Երկու մեծ պետութիւններն իրարմէ
 բաժնող հայ հարուածընկալ տէրութեան բար-
 ձումը՝ սոյն երկու մեծ պետութիւններն այնպիսի
 կէտի մը վրայ ուղղակի եւ խիստ շօշափման մէջ
 դրաւ, ուր մանաւանդ տկար էր Հռոմ, եւ
 ասով տեւական առիթ ընծայեց նոյն երկու պե-
 տութեանց՝ շիփանց, միջամտութեանց, ոտնձգու-
 թեանց եւ պատերազմական կնճռոտութեանց:

Աերոյիշեալ բաժանման դաշնադրութեան
 կնքումը նորագոյն հեղինակութիւններուն հա-
 մաձայն՝ դրինք Թէոդոս Առաջնոյն կառա-

1 Որչափ ալ բուրոսովին սխալ է Պրոկոպիոսի քով
 (Ալան շին. Գ. 1, 245—246) բաժանման նկարագրութիւնն,
 ինչպէս քիչ մ'ետքը պիտի ցուցնենք, սակայն բուրոսովին
 ճիշդ է անոր աւանդած սա իրողութիւնը, թէ պարսկական
 բաժինը շորս անգամ աւելի մեծ էր քան հռովմականը:

վարութեան ժամանակը, ճշդագոյնս՝ 387ին¹։ Այս ենթադրութիւնը սակայն կը կարօտի տակաւին անդրագոյն ապացուցի եւ արդարացման, ինչու որ հիները Տիլմոնի հետեւելով, եւ Պրոկոպի քով գտնուած ծանօթութեան մը վրայ յենլով, բաժանումը աւելի քան յիսուն տարի ետ քշած են՝ դնելով զայն Թէոդոս Փոքր կայսեր ժամանակ²։

Առաջիկայ խնդրոյն համար իբրեւ ազբիւր կարեւոր են գլխաւորաբար հայ պատմագիրները, ամէնէն աւելի սոյն դէպքերու մերձաւորագոյնը՝ արժանահաւատն Փաւստոս Բիւզանդացի՝ հինգերորդ դարու սկիզբէն։ Իւր նախնաբար յունարէն գրուած, Հայաստանի եկեղեցական-քաղաքական յարաբերութեանց (317—389) վրայ ճառող ժամանակագրութեան մէջ³, մատեանին վերջերը բաժանման վրայ կը խօսի։ Հայաստանի խառնակութեանց վրայ ճառելէ ետքը՝ յառաջ կը տանի։

1 St. Martin առ Lebeau, hist. du Bas-Empire IV. 429. Spiegel, Erän. Altertümer, III. 338. v. Gutschmidt, Kleinere Schriften, III. 298. Nöldecke, Aufs. 102, 103. Այս երկու վերջինները բաժանումը 390ին կը դնեն։

2 Tillemont, hist. des Emper. VI. 93 ff. Mommsen, Abh. der Berliner Akad. der Wissensch. 1862, 505.

3 Փաւստոսի նշանակութեան մասին՝ Gelzer, Anfänge der armenischen Kirche և Berichte der sächs. Gesellsch. d. Wissensch. 47, 111 ff. Փաւստոսի զգլխութարգմանութիւնը Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie I. 209—310. Գերմ. թարգմանութիւնը հրատարակած է M. Lauer, Köln 1879։

« Եւ այնուհետեւ առնէ խորհուրդ միաբանութեան հաւանութեամբ ընդ միմեանս թագաւորն Յունաց եւ թագաւորն Պարսից. եւ լաւ համարեցան զաշխարհն Հայոց նախ ընդ երկուս ի մէջ իւրեանց բաժանել, զի ասէին թէ ի միջի մերում բնակեալ է այս հզօր եւ հարուստ թագաւորութիւն, լաւ է զի այսու եղծանել եւ խանդարել կարասցուք զայս թագաւորութիւնս. նախ ընդ երկու բաժանել երկու թագաւորօքս արշակունօք՝ զորս կացուցաք, ապա եւ ընդ նոսա կրծել ջանասցուք, աղքատացուցանել, ի մէջ արկանել ի ծառայութիւն, զի մի կարասցեն ի մէջ մեր ամբառնալ զգլուխս:

Եւ հաստատեցին զայս խորհուրդ. ընդ երկու զաշխարհն բաժանեցին: Բաժին կողմանն Պարսից էր թագաւորին Խոսրովու եւ բաժին մասինն Յունաց էր թագաւորին Արշակայ: Բայց եւ ի նոցանէ բազում գաւառք կրծեալք հարեալք այսր անդր, եւ մնաց սակաւ մասն յաշխարհաց երկոցունց առ երկոսեան թագաւորսն: Բայց սակայն երկօքեան թագաւորքն Հայոց՝ Արշակ եւ Խոսրով, որ Սիւնքն գաւառքն մնացին թագաւորութեանն Հայոց երկոցուն կողմանց ի մէջ իւրեանց, եւ երկօքեան թագաւորքն արշակունիքն ի մէջ երկու բաժնացն սահմանս արկեալ հաստատէին խաղաղութեամբ, եւ երկիրն Հայոց երկօքեան բաժինքն, երկուց թագաւորացն հնազանդէին իւրաքանչիւր բաժնի իւրաքանչիւր թագաւորի. բայց սակայն մեծ էր Խոսրովու բաժին նորա քան զԱրշակայ, (Փաւստ. Զ. ա.):

Փաւստոս թէեւ բաժանման ժամանակը ճշդիւ չի նշանակեր, չ'ըսեր նաեւ զայն գործադրող Հռովմայ եւ Պարսկաստանի իշխողներուն անունները. եւ սակայն դէպքը կը դնէ Մամիկոնեան Մանուէլի 385ին հանդիպած մահուանէն անմիջապէս ետքը, որ շատ տարիներ Հայաստանը Արշակայ անչափահասութեան միջոցին իրրել խնամակալ յաջողութեամբ կառավարած էր: Ասոր մահուանէն անմիջապէս ետքը ծագեցան այն խռովութիւններն, որոնք Պարսից միջամտութիւնն եւ յետոյ Հայաստանի բաժանումը յառաջ բերին¹. ասկէ կը հետեւի թէ բաժանման դաշնադրութիւնը միայն Թէոդոս Առաջնոյն եւ նոյն միջոցին իշխող Պարսից Թագաւորին՝ Շապուհ Գ.ի մէջ կնքուած կրնայ ըլլալ: Եւ որովհետեւ Շապուհ 383 Օգոստոսէ մինչեւ 388 Օգոստոս իշխած է², պէտք է որ դաշանց կնքումը այս ժամանակ տեղի ունեցած ըլլայ ուստի ո՛չ 383է յառաջ եւ ո՛չ 388է ետքը:

Թէ Շապուհ դաշնադիրներէն մին եղած է, կը վկայէ նաեւ Ղազար Փարպեցի իւր հինգերորդ գարու վերջերը գրած Հայոց պատմութեան մէջ՝ որ հոն կը սկսի, ուր Փաւստոս իւր պատմութիւնը կը վերջացընէ: Իւր գրութեան ներածութեան մէջ կը յիշատակէ կատարուած

1 Փաւստ. Ե. Ը. եւն: Արշակայ եղբայրը՝ Ղազարչակ արգէն մեռած էր: Մանուէլի խնամակալութեան ժամանակը լուսաւոր կէտ մըն է Հայոց այս արամատիթ պատմութեան մէջ:

2 Nöldeske, Tabári 418. 435.

բաժանումը եւ Շապհոյ՝ հայ մեծամեծներուն
խնդրանքովը զխոսրով թագաւորեցնելը¹ :

Հատ խառնակ է ընդհակառակն այն ծա-
նօթութիւնը՝ զոր կու տայ Մովսէս Խորենացւոյ
անուան ներքեւ շրջող Հայոց պատմութիւնը,
յառաջ չափէն աւելի գնահատուած գործ մը,
որ նոր ատեններս իւր արժանահաւատութենէն
չատ ման տուժած է, քանի որ նոր քննութիւն-
ները նոյն պատմութեան եօթներորդ դարուն՝
եթէ ոչ աւելի ուշ, գրուած ըլլալը ցոյց տուած
են¹ : Հոս բաժանումը դրուած է Արկադիոսի
թագաւորութեան սկիզբը : Շապուհ Թէոդոսէ
պարտուելէ ետքը (⁶⁰), անոր մահուանէն ետքը
խաղաղութեան բանակցութիւններ սկսած է
անոր յաջորդին հետ. այս բանակցութեանց
ատեն համաձայնութիւն գոյացած է Հայաստանի
եւ Միջագետքի (!) բաժանման վրայ : Ասոր հե-
տեւութեամբը Արշակ թողուցած է իւր հայրե-
նատուր տէրութիւնը՝ պարսկական մասը, եւ
հեթանոս իշխանի մը տակ չմնալու համար նա-
խամեծար համարած է արեւմտեան փոքրագոյն
յունական մասին վրայ իշխել : Ասոր վրայ Շա-
պուհ թագաւորական պատիւը տուած է Խոս-
րովի իւր մասին մէջ : (Խորեն. Գ. խա, խբ :

¹ Ղազար Փարպեցի զԼ. Խ. Langlois, անդ
II. 262 :

² Խորենացւոյ արժանահաւատութեան նկատմամբ
անս. v. Guttschmidt, Kleinere Schriften, III. 332 ff.
Գզ. թարգմանութիւնը Langlois, II. 45—175. Գեր-
մաներէնը՝ M. Lauer, des Moses v. Chorene Geschichte
Grossarmeniens 1869 :

Խորենացւոյ այս պատմածին մէջ ուղիղն ու սխալը խառնամառն դիզուած են: Շապուհ՝ 388 Օգոստոսին վախճանած ըլլալով՝ չէր կրնար Թէոդոսի մեռնելէն ետքը († 395 Յունուար 17) Արկադիոսի հետ բանակցած ու բաժանման դաշինքը կնքած ըլլալ: Բաժիններու թագաւորներուն անուանումն ալ այն կերպով եղած չէ, ինչպէս կը պատմէ Մովսէս: Արկադիոսի յիշատակութիւնը թերեւս անով կրնայ մեկնուիլ, որ 383էն սկսեալ իրր գահակից իւր հօր հետ եւ մասնաւորապէս պետութեան արեւելեան կիսաբաժնին վրայ իշխած է: Բաց աստի նկատողութեան առնելով որ Մովսէս իւր ձախող ժամանակագրութեան հետեւութեամբը նոյն ժամանակուան դէպքերը սովորաբար եօթ տարի աւելի ուշ կը ղնէ¹, այս ճամբով ալ կը տեսնենք որ բաժանման անճիշդ 395 թուականը կը վերածուի՝ 387 ուղիղ թուականին:

Այս 387 տարին մատնանիշ կ'ընեն վերջապէս քանի մը արեւմտեան տեղեկութիւններ ալ: Թէոդոս 386ին յաղթութիւն տարած էր Արեւելեան Գոթաց վրայ². ասոնցմէ ազատած՝ որոշեց որ 387ին աշնան իւր բանակը յափշտակիչ Մաքսիմոսի դէմ քաշեցընէ, ասոր սակայն դժուարաւ պիտի համարձակէր, եթէ համոզուած չըլլար, թէ արեւելքի մէջ խաղաղութիւն կը տիրէ եւ Պարսկաստանէն ոչ մէկ կերպով վտանգ կը սպառնայ իրեն: Միայն Պարսից

1 Ապացուցած է Gutshmidt, անդ:

2 Ջոսիմոս, Դ. 38—40:

հետ անհամաձայնութիւններուն հարթուելէն եւ տեւական խաղաղութեան մը հաստատուելէն ետքը կրնար դէպ ի արեւմուտք արշաւանքի ձեռնարկել: Եւ այս կարգաւ ալ կը տողեն պատահած դէպքերը Աւրեղիոս Ափտոր եւ Որոսիոս¹, դարձեալ ապացոյց մը թէ պարսկական խաղաղութիւնը յամենայն դէպս Մաքսիմոսի դէմ մղուած արշաւանքէն յառաջ՝ այսինքն 387 տարւոյն մէջ իսկ տեղի ունեցած է:

Թէոդոս 389 Յունիս 13ին յաղթանակաւ Հռովմ մտաւ եւ ծերակուտի մէջ Պակատիոս Գրեպանոս գաղղիացի ճարտարախօսն կայսեր վրայ՝ անոր ներկայութեանը՝ չափազանց շողոքորթութեամբ լի ներբող մը արտասանեց: Ասկէ ալ յայտնի կ'ըլլայ, թէ Մաքսիմոսի դէմ արշաւանքը չմղուած՝ արեւելեան սահմաններն խաղաղութեան օրինաւոր դաշինքով ապահովուած էին²: Այս ըսուածներուն իբր հակառակ չի կրնար յառաջ բերուիլ յաջորդ տեղը. « Հուսկ ուրեմն անոր (այսինքն՝ Պարսկաստանի) ինքնին իսկ այն թագաւորը, որ յառաջ չէր հաճեր զքեզ մարդ դաւանիլ, այժմ իւր երկիւղը կը խոստովանի, եւ զքեզ այն տաճարներու մէջ կը յարգէ, ուր ինքը կը յարգուէր. պատգամաւորութիւն առաքելով եւ պատուական քար եւ մետաքսեղէն ընծայարերելով, որպէս զի անոնցմով զարգարուին ձաղանացդ կենդանիները

¹ Aurelius Victor, epit. 48, 5. Orosius, VII. 34.

² Pacatius Panegy. (XII. Panegy. latini ed. Baehrens) c. 32.

պատերազմիկ կառքդ նստած ատենդ, թէեւ տակաւին դաշնակից չէ, սակայն արդէն պաշտամանդ հարկատու է»։ Տարակոյս չկայ, որ կայսեր համար շողքորթութիւնը շատ աւելի գրաւիչ կ'ըլլար, եթէ խաղաղութեան դաշինքը տակաւին կնքուած չըլլար. սակայն ինչպէս համաձայնեցնելու է դայս՝ այլուստ հաստատուած իրողութեանց հետ։ Անկարելի է, որ ճարտարախօսն «ինքնին իսկ այն թագաւորը, խօսքով գրեթէ տարի մը յառաջ վախճանած Շապուհը հասկըցած ըլլայ՝ որուն մահն ապահովապէս շոքով ծանօթ ըլլալու էր։ Խօսքը կը հայի անոր յաջորդին Առամ Գ. ի (388—399)։ Ասիկայ պատգամաւորներ ղրկեց կայսեր, որոնք իւր գահակալութիւնը կը ծանուցանէին անոր եւ շատ մը ճոխ պարգեւներ կը բերէին. Առամի նկատմամբ կրնայ ըսուիլ, թէ առանց կերպապէս դաշինք դրած ըլլալու — «թէեւ տակաւին դաշնակից չէ», — կայսեր մատուցած ըլլայ իւր բարեկամութիւնն ու յարգանքը — «սակայն արդէն պաշտամանդ հարկատու է»։ Այս խօսքերը բնականապէս հարկատուութեան պարտականութիւն չեն նշանակեր։ Ասոնց հետ ի միասին նկատողութեան առնուելով իրենց նշանակութիւնը կ'ունենան Աղաւ գիոսի ոտանաւոր տողերն ալ, զորոնք առաջին հիւպատոսութեան առթիւ ուղղած էր Անորիոսի՝ որ իւր տղայութեանն ատեն վկայ եղած էր սոյն դէպքերուն¹։ Այս տողերը կը հաստատեն, թէ

1 Աղաւ գիանոս, Ա. ատն Զ. հիւպատ. Անորիոսի ա.

նոյն միջոցին պարտիկ պատգամաւորներ Հռովմ գտնուած են՝ առանց Հայաստանի բաժանման հետ գործ ունենալու, որ արդէն կատարուած վերջացած էր:

Այժմ կը մնայ դեռ քննել Պրոկոպի այս խնդրոյն նկատմամբ պատմածները, որ մինչև հիմայ ըսուածներէն կը խոտորին: Պրոկոպ կը ճանէ հայ յարաբերութեանց վրայ, հիմ ունենալով հայ աղբիւրները — ὄσπερ ἦ τῶν Ἀρμενίων ἱστορία φησὶ¹, «որպէս ստէ պատմութիւն Հայոց», — գլխաւորաբար վերոյիշեալ «Վասն շինուածոց» գրութեան երրորդ գրքին մէջ: Բաժանման վրայօք հոն այսպէս կը խօսի².

Թագաւոր մը Արշակ անուն իւր պետութիւնը բաժնեց կտակով իւր երկու որդւոցը՝ Տիգրանայ եւ Արշակայ մէջ այնպիսի եղանակաւ մը, որ երկրորդին թողուցածէն չորեքպատիկ աւելի մեծ մաս մը տուաւ առաջնոյն: Անոր մահէն ետքը, Արշակ՝ որ այս անհաւասար բաժանմամբ տագո՛հ մնացած էր, իւր հօր տրամադրութիւնը ջնջելու համար օգնութիւնը խնդրեց Թէոդոս Բ. ի, որ նոյն ժամանակ տակաւին երիտասարդ էր: Իսկ Տիգրան Հռովմայեցիներէն

89 եւն. «Երբեմն գրեղ այս տան մէջ հօրդ հետ նստած սեւան լեզուաւ այլազան ազգեր եւ Պարսից զանազան ազնուականներ, որ գաղնագրութիւն կը խնդրէին»: Այս ստանաւորը իբր 404ին գրուած է:

¹ Տարակոյս չկայ որ յունարէն լեզուաւ եղած պիտի ըլլան: Թէ Պարսկ. Պատար. Ա. 5 մէջ փառատօս գործածուած է՝ նոյնպէս տարակոյս չկայ:

² De aedif. III. 1 (245, 246).

վախնալուն իւր բաժինը թողուց Պարսից, որուն վրայ Արշակ՝ Պարսիկներուն վրէժխնդրութենէն վախնալով, իւր մասը ինչ ինչ պայմաններով (Պրոկոպիոս այս մասին մատնանիշ կ'ընէ իւր պատմութեան գիրքը եւ մենք «Պարսկական Պատերազմի» Բ. Յէն կ'իմանանք, որ այս պայմաններն էին իրեն եւ իւր յաջորդաց համար հարկէ եւ տուրքէ ընդ միշտ ազատ մնալ¹), յանձնեց Թէոգոսի: Այսպէսով Հայաստան սաստիկ պատերազմներու ասպարէզ եղաւ Հռովմայ եւ Պարսից մէջ. ի վերջոյ սակայն երկու պետութիւններն օրինական դաշինքով միաբանած են², որ Պարսիկք Տիգրանի մասը եւ Հռովմայեցիք Արշակինը պահեն:

Պրոկոպ շատ պզտոր աղբիւրներէ քաղած ըլլալու է իւր այս տեղեկութիւններն, որ չեն միաբանիր մէկալ հեղինակներուն աւանդածին: Հաւանաբար ասոնք կը բխեն հայ ժամանակակիցներու տեղեկութիւններէն, որոնց մեծամտութիւնը թոյլ չէր տար խոստովանելու ճշմարտութիւնը, թէ երկու պետութիւնները Հայաստանն իրենց մէջ բաժնած ըլլան ինքնաբերաբար: Հայք նոյն անհաճոյ իրականութիւնը քողարկել ուզած են զրոյց հնարելով թէ երկու հայ թագաւորները կամաւորապէս տուած են իրենց թագաւորութիւնները: Այս պատմուածքը թերեւս հայի այն Արշակունիներու, որոնք 539ին Յուստինիանի դէմ ապստամբութիւն

¹ Bell. Persic. II. 3 (163 ff.)

² «Իրենց մէջ կարգադրութեամբ միաբանեցան»,

նիւթած, յետոյ Տիզբոն՝ Պարսից Խոսրով Թագաւորին քով փախչելով՝ անոր առջեւ շահադործած էին ապահարկութեան արտօնութեանց բռնաբարութիւնն առասպելը¹։ Ինչ որ ալ ըլլայ, Պրոկոպի տեղեկութիւնն այլուստ ապացուցուած իրողութեանց հետ միաբանելն անկարելի է։ Ոչ չուով՝ եւ ոչ Պարսկաստան շայաստանի տէր եղած են կամաւոր տուչութեան ճամբով. չուով՝ իւր բաժինը գրաւեց, երբ բաժանման դաշինքէն քիչ մ'ետքը հարկատու Թագաւորութիւնը նոյն բաժինն մէջ ջնջուեցաւ. իսկ Պարսկաստան՝ Պարսկահայաստանը այն երեւակայական Տիգրանին շնորհելովը շտապաւ, այլ բռնութով, այսինքն Պարսից Վաւմ² Թագաւորը 429ին գահընկէց ըրաւ Արշակունի վերջին Արտաշէս Թագաւորը, երկիրը գրաւեց եւ վերջապէս պարսիկ Մարզպանի մը տակ պարսկական նահանգի մը վերածեց³։ Մինչեւ նոյն ատեն Պարսկական շայաստանի մէջ տիրող Արշակունեաց շարքն ու անունները ծանօթ են. բայց բոլորովին անընդունելի է, որ Պարսից շնորհքէն կախում ունեցող ստուերական Թագաւորներէն մէկը՝ Պրոկոպի պատմածին պէս՝ շայաստանի նկատմամբ կտակով կարգադրութիւն ըրած ըլլայ, եւ զուր է ու վայրապար՝ նոյն հայ Թա-

1 շմեռ. ասանց խօսքը Պրոկոպ. Պրսկ. պոր. Բ. 3 (163 եւն)։

2 Վաւմ Ե. Գոր Թագաւորեց 420-438։

3 Շայաստանի վերջանալու մասին տես Ղ. Փարպ. Ղ. ԺԳ-ԺԵ։ Խորենացի Գ. ԿԳ, ԿԴ։

գաւորաց մէջ Պրոկոպի ակնարկած Արշակը գտնել: Ղերշապէս չի յիշատակուիր դարձեալ Թէոդոս Բ.ի կառավարութեան ժամանակ Հայաստանի համար Պարսկաստանի հետ մղուած պատերազմ մը: Իւր երկար կառավարութեան միջոցին արեւելեան պետութեան հետ հաստատուն պահուած խաղաղութիւնը միայն մէկ անգամ 420—422 խանգարեցաւ՝ Պարսից քրիստոնէից դէմ յարուցած հալածանաց պատճառաւ, սակայն նոյն պատերազմին վայրը Հայաստան չէր, այլ Միջագետք¹: Հայաստանի բաժանումն ո՛չ նոյն միջոցին տեղի ունեցաւ եւ ո՛չ ալ քանի մը տարի ետքն, երբ Պարսկահայաստանը գրաւուեցաւ:

Բոլոր այս պատճառներուն համար պէտք է որ Պրոկոպի տուած տեղեկութիւնը մերժենք իրրեւ ոչ արժանահաւատ:

Բ.

Հոովմէական Մեծ Հայաստան՝ Բաշանդէն երէր:

Յազաւորութեան վախճանը: Հայկական զաւառները: Մեծ Հայաստան հոովմէական զաւառ չէ: Հայաստանի կոմէսը: Զինուորական յարաբերութիւններ:

Հայաստանի հոովմէական պաշտպանութեան ներքեւ մտած մասը — Մեծ Հայաստան

¹ Այս պատերազմին նկատմամբ տե՛ս Socrates, VII. 8. 18. Nöldeeke, Aufsätze, 115. Tabâri, 108. Նրան. 2:

(Armenia magna)¹ — կը բաղկանար Անտի-տաւրոսի եւ Արածանի գետին Տիւսիսային կողմը գտնուող հետեւեալ բարձրագաւառներէն Եկեղեցաց, Գերջան, Խորձեան, Կարին եւն. Սեւ Ծովէն բաժնուած էր Պողեմոնեան Պոնտոս գաւառով, Փոքր Հայքէն՝ Եփրատով. Կրասխայ ջրաբաշխը դէպ ի Պարսկահայաստան սահմանն էր, որ սակայն բաց էր եւ անպաշտպան²: Հարաւէն քանի մը գաւառներ կտրուած եւ արդէն գոյութիւն ունեցող հռովմէական սատրապութեանց կցուած էին: Մեծ Հայաստանի մէջ մեծ քաղաքներ չկային, հին թագաւորանիստ Արտաշատ եւ Վաղարշապատ³ քաղաքները կը վերաբերէին Պարսկահայոց:

Մեծ Հայաստանի անդրագոյն վիճակին վրայ տեղեկութիւն քաղելու համար դրեթէ միայն հայ աղբիւրներու ստիպուած ենք ապաւինիլ: Կորակազմ հարկատու տէրութեան՝ իւր անդամատեալ վիճակին բերմամբ՝ կը պակսէին այն պայմաններն, որոնք պետական կենսունակ կազմակերպութեան մը համար պէտք էին: Քաղաքագիտօրէն սխալմունք չէր, երբ Թէոդոս՝ իւր

¹ Կաեւ Կերթի (interior) կոչուած. L. 5 Cod. J de off. mag. mil. 1. 29 — magnam Armeniam quae interior dicebatur (Մեծ Հայաստան, որ Կերթին կը կոչուէր): Nov. 31. c. 1. — Յայտնապէս զանազանելու համար Փոքր Հայքէն, որ աւելի յոռով հռովմէական եղած էր:

² Հմմտ. H. Kiepertի Asia eiterior քարտէզը: Սահմանի յարաբերութեանց նկատմամբ Պրոկ. վասն շին. Գ. 3 (251. 252):

³ Հոս էր հայ Եկեղեցւոյ գլխոյն՝ Աթոռիկոսի աթոռը:

ձեռք կարգուած Արշակ Թագաւորին մահու-
 րնէն ետքը (390/391ին) անոր յաջորդ չգրաւ,
 այլ յարմար առիթ համարեցաւ Մեծ Հայաս-
 տանի Թագաւորութիւնը վերցընելու¹: Ինչպէս
 Գիողղեաթիանոս իւր ժամանակին, այսպէս եւ
 Թէոփոս նկատի ունենալով երկրին եւ անոր
 բնակչութեանը յատուկ յարաբերութիւնները,
 չուզեց զայն հռովմէական պետութեան կցել եւ
 գաւառի վերածել. նոյնպէս՝ անշուշտ Պարսկաս-
 տանի դիւրագրգիռ անվտանգութիւնը չյարու-
 ցանելու համար՝ հրաժարեցաւ Մեծ Հայաս-
 տանը զինուորական ուժով լեցընելէն, այլ
 բաւականացաւ վարչութիւնը յանձնելու մաս-
 նաւոր Ա ռ մ է ս ի մը՝ որ արտակարգ ներկայա-
 ցուցիչ էր: Հայոց նկատմամբ այնչափ բարեա-
 ցական գտնուելով՝ այս պաշտօնին կոչեց ոչ թէ
 Հռովմայեցի մը, այլ երկրին աւագներէն մէկը²:
 Բայց այս բարեացականութիւնը շատ չանցաւ.
 չար հետեւութիւններ ունեցաւ: Իրաց նոր կար-
 գադրութենէն դժգոհ աւագանին, կոմէսին
 գլխաւորութեամբը, հռովմէական բաժնին վար-
 չութիւնն ու իշխանութիւնը յանձնեցին Պարսից
 հպատակ Թագաւորին, եւ ըստ հայկական տեղե-
 կութեանց՝ կ'երեւայ թէ կայսրն այս եղածին իւր
 հաւանութիւնը տուած ըլլայ³: Ասով Հայաս-

1 Մ. Խոր. Գ. խց. 1

2 Ըստ Խորեն. անդ՝ Աաղաւան սասրապը: Պրոկոպ
 վասն չին. Գ. 1 (248) այնու ստոր հետ կը միարանի, որ
 կայսրն՝ այնուհետեւ կոմէս կ'ընէ «զով որ կ'ուզէ եւ երբ
 որ կ'ուզէ»:

3 Ըստ Խորեն. Գ. խը, խթ՝ Արկադիոսն է:

տան քանի մը տարի դարձեալ մէկ թագաւորի իշխանութեան ներքեւ միացաւ, որ բնականաբար կը պաշտօնավարէր երկու պաշտպան պետութեանց կրկնակի աւատականի առանձնայատուկ հանգամանաց մէջ. խառնակ յարաբերութիւն մը՝ որ պէտք էր վերջանար, երբ Յազկերտ Ա՝ 415ին Պարսկահայաստանն իւր որդւոյն աւատ տուաւ¹: Որչափ որ անկարելի էր մտածել թէ պարսիկ իշխան մը միանգամայն կայսեր հպատակ ըլլար, նոյնչափ ալ անհնար էր որ կայսրը իւր պետութեան մէկ մասին վարչութիւնը ազգաւ Պարսկի մը յանձնէր: Հաւանաբար այս առթիւ երկու պետութեանց մէջ համաձայնութիւն մը գոյացաւ, որով բաժանումը վաւերացուեցաւ եւ նախկին վիճակը վերահաստատուեցաւ²: Այս ատենէն սկսեալ Հայաստանը կը կառավարէին դարձեալ հռովմայեցի կոմէսներ: Թէ այս կոմէսներն այլ եւս հայ չէին, տարակոյս չի վերցնել. որովհետեւ հայ իշխաններէն շատերը, որոնց համակրութիւնը ի վաղուց հետեւ աւելի Պարսից կողմն էր քան թէ հռովմայեցւոց, հռովմական սահմանները թողած՝ Պարսկահայաստան գաղթած էին³: Այս վիճակը տեւեց մինչեւ Յուստինիանու բարենորոգումները⁴:

1 Անդ Գ. ծաւ Դ. Փարսւ. ԿԼ. Ը.: Յազկերտ թագաւորեց 399—420:

2 Թերեւս ասոր կը հային Պրոկոպի քով (անդ) յիշուած *επιόνται* (միաբանութիւնք), որոնց հետեւութեամբ Հայաստանի կոմէսը անուանուած պիտի ըլլայ:

3 խորեն. Գ. խը:

4 Պրոկոպ անդ. զոր եւ մեր օրերուն կոմէս Հայաստանի կ'անուանեն:

Հոս նախ որոշելու է այն խնդիրը, թե արդեօք Հայաստան նոյն միջանկեալ ժամանակամիջոցին եւ Յուստինիանէն յառաջ՝ հռովմէական գաւառի վերածուած է: Ասոր համար պէտք է հետազօտութիւնը քիչ մը սկիզբներէն բռնել:

Երբ Մեծ Հայք ըսուած հին թագաւորութիւնը Տրայիանոս գրաւեց, այս կայսեր կառավարութեան ժամանակ՝ մեծ Հայաստան անցողակի կերպով կառավարուեցաւ իբրեւ գաւառ, բայց անոր յաջորդները չշարունակեցին իբրեւ գաւառ կառավարելը: Եփրատայ արեւմտեան կողմը գտնուող Փոքր Հայք (Armenia minor) նախապէս մասն էր Ասպպարոպլիա գաւառին, եւ Գիոկղետիանու պետութեան տուած նոր կարգադրութեամբը միայն ուրոյն գաւառի մը վերածուեցաւ՝ Մելիտինէ մայրաքաղաքով¹, որ դէպ ի արեւելք կարելոր էր իբրեւ զինուորական կռուան: Երբ յետոյ Թէոդոս Ա. լաւ եւս կառավարելու դիտաւորութեամբ քանի մը մեծ գաւառներ՝ փոքր գաւառներու վերածեց, Փոքր Հայքն ալ երկու նոր գաւառի բաժնեց, որոնք Առաջին Հայք եւ Երկրորդ Հայք անունն առին. առաջինը կազմուեցաւ Աերաստիա եւ Սատաղ գլխաւոր քաղաքներով՝ հին գաւառի

¹ Marquardt, Röm. Staatsverw. I. 210. 218. Մելիտինէ, յառաջ Ասպպարոպլիոց մաս համարուած. յետնագոյններէ կը նշանակուի իբր Փոքր Հայոց վերաբերող: Պրոկոպ զայն Փոքր Հայոց գլխաւոր քաղաք կանուանէ: Պարսկ. պատ. Ա. 17 (85), վասն շին. Գ. 4 (254):

Տիւսիսային մասէն, եւ երկրորդը՝ Մելիտինէ քաղաքով՝ հարաւային մասէն եւ քանի մը կապադովկեան երկիրներէ¹: Այս բաժանումը պէտք է որ 378 — 386 կատարուած ըլլայ, եւ ոչ՝ 378էն յառաջ, որովհետեւ Ամմիանոս՝ որուն պատմութիւնը կը հասնի մինչեւ այս տարին, Փոքր Հայքը գիտէ իբրեւ միայն մէկ գաւառ², թայց ոչ ալ 386էն ետքը, ինչու որ նոյն տարւոյ մարտ ամսոյն ելած կայսերական հրովարտակ մը արդէն կը յիշատակէ երկրորդ Հայքն եւ անոր քանի մը քաղաքները³: Notitia dignitatumը կ'ըսէ, թէ Առաջին եւ երկրորդ Հայք կը վերաբերէին Պոնտական թեմին եւ իրենց գլուխն ունէին մէյ մէկ նախագահ (Praeses) իբր կուսակալ, իսկ անոնց մէջ զինուորական հրամանատարութիւնը կը վարէր Հայաստանի Գուքսը⁴: Արդ նոյն Notitiaն անոնց հետ ոչ Մեծ Հայաստան անուամբ գաւառ մը յառաջ կը բերէ, եւ ոչ ալ Հայաստանի կոմէսը կը յիշատակէ. այս նշան մըն է նոյն պետական վիճակագրութեան վստահելիութեան:

¹ Kuhn, städtische und bürgerl. Verfassung des röm. Reiches II, 211. 243.

² Ammianus XIX. 9. 12. XX. 11. 4.

³ L. 2 Cod. Theod. de censitoribus etc. 13. 11 (— L. 10 Cod. Just. 11. 47.) Գրասխանուէ, Վաղենիանուէ եւ Թէոզոսէ, գրուած՝ VI. Kal. Apr. Constantinopoli Honorio et Evodio Coss. Բնագիրը յուստինիանեան օրինագրոց մէջ սրբագրուած է:

⁴ Notit. dignit. (ed. Seeck) Or. I, 109. 110. II, 49. 50. XXV, 24. 25. XXXVIII.

Որովհետեւ Notitiaյի գրուած ժամանակը (իրբ 410—413) քանի որ վերն ըսուածներուն համաձայն՝ Մեծ Հայքն անուամբ միայն կայսրըմէն, այլ իրականութեան մէջ Պարսկահայաստանէն կը կառավարուէր նոյն տեղւոյն իշխանին ձեռօք, կը մեկնուի որ հեղինակը զայն իբր պետութեան վերաբերող չէր կրնար նկատել եւ անոր համար լուութեամբ անցնիլ ստիպուած էր: Սակայն յաջորդ ժամանակին համար ալ փաստ չկայ, որ Մեծ Հայաստան Յուստինիանէն յառաջ իբրեւ գաւառ կազմակերպուած ըլլայ. նոյն ատենուան կայսերական հրովարտակներու մէջ թէեւ Ա. եւ Բ. Հայք կը յիշատակուին, բայց ոչ Մեծ Հայաստան եւ ոչ անոր կոմսը¹: Եւ դարձեալ կարեւորութենէ զուրկ չէ սա պարագան, որ վեցերորդ դարու առաջին տասնեակներուն յօրինուած պետութեան վիճակագրական ուրուագիծը՝ Hieroclesի Synekdemoseր (= Ընկեր պանդխտութեան), նմանապէս միայն Ա. եւ Բ. Հայք կը թուէ, երրորդ հայ գաւառի մը նկատմամբ բան մը չ'ըսեր, եւ նոյնպէս իւր քաղաքներու ցանկին մէջ զանց կ'անու Մեծ Հայոց կարեւոր թէոդոսիոս քաղաքը²:

Տակաւին հարթելիք երկու դժուարութիւն կայ: Վերոնեան օրինագրքի (իրբ

¹ L. 10 Cod. J. de aedif. priv. 8. 10 (Honorius et Theodosius a. 420) — utramque Armeniam. L. 10 § 2 C. J. de diversis officiis et apparitoribus etc. (Leo et Zeno a. 474) — ducum — utriusque Armeniae.

² Hierocles (ed. Parthey) 37. 38.

297) գաւառներու ցուցակը Պոնտական թեմի գաւառներուն մէջ ամենէն վերջը կը դնէ Փոքր Հայքը՝ կցելով «արդ եւ մեծն յաւելեալ» (nunc et maior addita)¹: Դիոկղետիանոսի խաղաղութեամբ ի հարկէ Հայաստանի թագաւորութիւնը դարձեալ Հռովմէն որբւէ կախում մ'ունեցած էր², սակայն անկարելի է որ այս խօսքերը նոյն կախումն յայտնեն: Իմաստ մը կը ստանան, եթէ ընդունինք, որ անոք նախնական բնագրին մէջ չկային, այլ իրենց գոյութիւնը կը պարտին հետագայ խմբագրի կամ գրչի մը: Ասիկայ նոյն յաւելուածով կամ Մեծ Հայոց իրօք կատարուած գրաւումը նշանակել ուզած է՝ առանց զայն կերպական գաւառ ցուցնելու, կամ այս անորոշ բացատրութեամբ՝ նոյն միջոցին Փոքր Հայոց Առաջին եւ Երկրորդ Հայք գաւառներուն բաժնուիլը կ'ակնարկէ³: Եւ այս վերջինն այնու աւելի հաւանական է, որ Պողեմիոս Սիլվիոս ալ իւր Laterculusին մէջ նման շփոթութեան մը մէջ ինկած է: Ասան զի նմանապէս հոս կը նշանակուին Պոնտական ու թ գաւառներու տակ Մեծ Հայք եւ Փոքր Հայք:

¹ Codex Veronensis II. 8 առ Seeckի. Notit. dig. 248.

² Ammianus XXIII. 5. 11. Armenia Romano juri obnoxia (Հայաստան՝ Հռովմ. իրաւանց հիպոտակ):

³ Cod. Veronensisի մէջ քանի մը տող յառաջ կայ սա յեանագոյն ընդմիջարկութիւնը Paphlagonia յի մասին՝ «այժմ երկուքի բաժնուած», որ միայն 395է ետքը տեղի ունեցած նորակազմ Honorias գաւառին բաժանմանը կրնայ հայել: Justin. Nouvelle 20 pr. եւ Nouvelle 29, c. 1.

Թէեւ այս ցուցակին կազմութեան ատեն (393—399) Փոքր Հայք արդէն տարիներով յառաջ Առաջին եւ Երկրորդ Հայք գաւառներու բաժ. նուած էր, եւ նոյն միջոցին ընդհանրապէս Մեծ Հայք անուամբ յատուկ գաւառ մը գոյութիւն ունեցած չէ: Կ'երեւայ, թէ հոս ալ ընդունելու ենք, որ հեղինակը տակաւին իրեն ոչ ընտանի Առաջին եւ Երկրորդ Հայք բաժանումը սխալ ներկայացուցած է: Որովհետեւ յիրաւի հին Փոքր Հայքի բաժանմամբը կազմուած Առաջին Հայք գաւառն աւելի նուազ տարածութիւն մ'ունէր, քան թէ կապագոյովկեան մասերու կցմամբ մեծցած Երկրորդ Հայքը, այնպէս որ Առաջինը յառաջուան պէս իբր փոքր, իսկ Երկրորդը անոր հանդէպ իբր մեծ կրնար նշանակուիլ¹:

Եթէ Մեծ Հայաստան գաւառ չէր համարուեր, նոյնին գետինն ու հողն ալ օրինական մտքով գաւառական երկիր չէր, ինչպէս նաեւ բնակիչներն ալ իբր այսպիսի չէին վայելեր հռովմէական քաղաքիական իրաւունք², եւ հռովմէական արդարութիւն ու օրէնք հոն չէին արժեք: Ազգային իրաւունք, սովորութիւնք եւ կարգ ու սարք մնացին ի զօրութեան, եւ ասոնց

¹ Latereulus Polemii Silvii (Seeck, Notit. dign. 251 ff.) IX,

Եթե՞նեքորդ՝ Փոքր Հայք.

Վեցերորդ՝ Մեծ Հայք:

² Եւ է. թիւերու այս զարմանալի ետառաջութեան օրեւէ մեկնութիւն չեմ կրնար տալ:

² Mitteis, Reichsrecht und Volksrecht 160.

համաձայն վարչութիւն եւ արդարութիւն ի գործ կը գրուէր ընդ մեծ ու փոքր նախարարներէն: Քանի մը հռովմեական իրաւանց սաստիկ հակառակ ամուսնական ու ժառանգական սովորութիւններ բառնալու առաջին փորձն Յուստինիան փորձեց¹: Այսպէս ուրեմն Հայաստան թէեւ հռովմեական իշխանութեան ներքեւ նուաճուած երկիր մըն էր, բայց ոչ հռովմեական պետութեան եւ անոր սահմանադրութեան մէկ կազմակերպուած անդամը. Հայաստան աւելի թշնամեաց յարձակումներուն դէմ պաշտպանուելու սահմանուած երկիր մըն էր առանց հաստատուն կազմակերպութեան, որուն տեղական վարչութեան՝ կայսերական կառավարութիւնը այնչափ միայն միջամուխ կ'ըլլար, որչափ որ պետութեան շահը կը պահանջէր:

Երկրին գլուխը կեցած էր Հայաստանի կոմէսը — այս է անոր պաշտօնական տիտղոսը² — կայսրմէ անուանուած՝ իբրեւ անոր փոխանորդը, եւ նոյն ատենուան նուիրապետական դասակարգութեան համեմատ Գերամեծարութեան աստիճանաւ: Բայց եթէ կոմէսներու զորասակարգութեան մէջ դասելու է այս կոմէսը, տեղեկութեանց նուազութեան պատճառաւ դժուարաւ կրնայ որոշուիլ³: Աւելի սահմանաց կոմէս-

1 Յուստ. Ediet. 3, Nov. 21.

2 Պրոկ. վասն շին. Գ. 1. (246) զոր կոմէս Հայաստանի կ'անուանեն: L. 5 Cod. J. de mag. mil. 1. 29.

3 Պէտպէս կոմէսներու նկատմամբ տե'ս Boecking, Index ad notit. dignit. comes բառի տակ: Bethmann-

ներու (Comites limitum) մէջ թերեւս դասուի, որոնցմէ Notitiaյի համեմատ արեւելքի մէջ կար մէկ¹, արեւմտքի մէջ վեց² հատ, որովհետեւ Հայաստանն ալ սահմաններու պաշտպանութեան երկիր մըն էր: Բայց ասոր դէմ կ'ելլէ այն պարագան, որ բոլոր սահմանաց կոմէսները զինուորական հրամատարներ էին եւ ըստ այսմ միանգամայն կոմէս զինուորական իրաց (Comites rei militaris)³, մինչ Հայաստանի կոմէսին ձեռքին տակ ընդհանրապէս բանակ չկար, ոչ կանոնաւոր եւ ոչ ալ օժանդակ գունդեր, եւ զինուորական իշխանութենէ զուրկ էր⁴:

Մասնաւոր պատճառներով գաւառի մը կուսակալին ալ կը տրուէր «գաւառի կոմէսի», բարձրագոյն աստիճանը⁵, բայց Notitiaյի մէջ ասոր օրինակ չկայ, որովհետեւ Իսաւրիայի կոմէսը, որ բացառաբար իւր անձին վրայ կը միացընէր քաղաքական եւ զինուորական իշխանութիւնները, իրրեւ կուսակալ էր միայն նախագահ եւ երկրորդաբար զինուորական իրաց կոմէս⁶: Յատուկ դիրք մ'ունէր սակայն Արեւելից

Hollweg, Röm. Civilprozess III. 13. 53. 80. Kuhn, städt. u. bürg. Verf. d. röm. Reiches I. 194 ff.

¹ Comes limitis Aegypti, Notit. Or. XXVIII.

² Not. Occ. I 30—36. V 126—132. Comes Italiae, Africae, Tractus Argentorensis, Britaniarum etc.

³ Notitiaյի յառաջ բերուած տեղերէն կը հետեւի:

⁴ Պրոկոպ անդ. «Վասն զի զինուոր չունէր»:

⁵ Bethmann-Hollweg անդ 53. 54.

⁶ Not. Or. I 37. XXIX. «Կորին գերամեծարութեան Իսաւրիոյ զինուորական իրաց կոմէսին եւ գահերիցուն արամադրութեան տակ»: Սպանիոյ կոմէսը (Not. Occ. VII.

կոմէսը, առանց զինուորական հրամանատարութեան՝ իրր գլխաւոր քաղաքական պաշտօնեայ գլուխ կանդնած էր ամբողջ Արեւելեան թեմին իւր տասնըհինգ գաւառներովը, եւ ասով անոր պաշտօնը կը համապատասխանէր բացարձակապէս — աստիճանի եւ իշխանութեան կողմանէ — միւս թեմերու մէջ գտնուող փոխանորդներու աստիճանին¹: Անուան տարբերութեամբն հանգերձ՝ իրօք իւր թեմին փոխանորդն էր:

Զայս նախապէս կարգելէ ետքը, թերեւս ներելի է այլ եւս ենթադրել, թէ Հայաստանի կոմէսն ալ Արեւելեան կոմէսին պէս նման դիրք մ'ունեցած ըլլայ, եւ իրեն ալ՝ որ կայսեր տեղ թագաւորութիւն մը վարելու եւ կառավարելու կոչուած էր, բուն իսկ ասոր համար փոխանորդի մը մասնաւոր իրաւունքները տրուած ըլլան: Բարձրաստիճան անձնաւորութիւն մը արտակարգի իշխանութիւններով Հայաստանի վրայ դնելով, կայսրները թերեւս կը կարծէին թէ ազգային թագաւորութիւնը կորսուցընող մեծամեծներն ու ժողովուրդը աւելի դիւրաւ կը վաստրկին: Հայաստանի կոմէսն յամենայն դէպս ունեցած պիտի ըլլայ նաեւ կուսակալի մը ամէն իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, վերին իշխանութիւն (imperium) եւ իրաւասութիւն, ոստիկանութեան հոգը, երկրին ապահովութիւնը, տեղական վարչութեան պաշտօնէից

118) Ըսկ զինուորական հրամանատար էր եւ ոչ գաւառի մը կուսակալ:

1 Not. Or. XXII. Bethmann-Hollweg առգ.

վրայ հակակշռի իրաւունքը, երկրին վրայ գրուած արոց գանձումը¹ եւն. բայց այս բաներէն աւելին իրաւունք ունէր ան, եւ որովհետեւ անոր արամագրութիւններն ու վճիռները՝ իբր կայսերական անկախ փոխանորդի (sacra vice) արամագրութիւններ եւ վճիռներ կը արուէին, ուստի ասոր դէմ եղած բողոքը մերձաւոր փոխանորդին չէր ուղղուեր, ինչպէս այլուր սովորութիւն էր, այլ ուղղակի Արեւելքի պրետոր վերակացուն (Praefectus praetorio) եւ կայսեր²:

Խոռովութեանց կամ պատերազմի երկիւղի պարագային, կոմէսն ստիպուած էր՝ իւր արամագրութեան ներքեւ զօրք չունենալուն՝ մերձակայ զինուորական հրամանատարներու օգնութեանը դիմել, եւ այս օգնութիւնն անոր կը շնորհուէր, երբ բարձրագոյն զինուորական իշխանութիւնն ունեցողը հրահանգէր, որ էր «մագիստրոսն զօրաց արեւելից»: Օգնութիւն հասցնողներուն ամէնէն մերձաւորը կը նկատուի Հայաստանի Գուքսը, որուն զինուորական շրջանակը կը բովանդակէր Ա. եւ Բ. Հայք եւ Պողեմոնեան Պոնտոս՝ երեք գաւառները³: Ասոր իշխանութեան տակ գտնուող զօրագնդերը կազմուած էին՝ սակաւ բացառութեամբ՝ պետութեան հեռաւոր տեղերէ. ասոնք արեւելեան

¹ L. 13 Cod. J. de ann. et trib. 10. 17 (Anastasius, a. 496) յիշուած «հայկական եկամուտը» խօսքը կը հայտնուի Հայոց:

² Bethmann-Hollweg անդ III. 56. Karlowa, Röm. Rechtsgesch. I. 856.

³ Notit. dig. Or. XXXVIII.

սահմանի պաշտպանութեան համար հոս տեղս-
փոխուած¹ զօրագունդեր էին՝ որոնք ժամանակին
սովորութեանը համեմատ իրենց զօրաժողով
եղած տեղէն հեռաւոր վայրեր կը գործածուէին։
Notitiaյի մէջ նշանակուած՝ մինչեւ Սեւ Ծովու
արեւելեան եզերքը տեղաւորուած զօրաց կայան-
ներու շարքին մէջ չի գտնուիր սակայն Մեծ
Հայոց մէջ հաստատուած կայան մը, ապացոյց
մը թէ գոնէ նոյն ժամանակ հռովմէական զօրք
բանակած չէ հոն։ Անշուշտ ետքէն փոխուած է
այս։ Որովհետեւ արդէն Թէոդոս Բ. ի կառա-
վարութեան ժամանակ կարեւորութիւնը զգալի
եղաւ՝ թէ Հայաստանը արտաքին թշնամիներու
յարձակմանց դէմ աւելի ապահովելու է. եւ
այս պատճառաւ Անատոլիոս զօրաց Մագիստրոսը
Պարսկահայաստանի ճիշդ սահմանին վրայ, հին
կարին գաւառին մէջ Թէոդոսուպոլիս ամրոցին
հիմը դրաւ՝ հռովմէական մնայուն պահակազօր-
քով²։ Յաջորդ ժամանակներուն Անաստաս եւ

¹ Հեծեալ աղեղնաւորները (equites sagitarii) ինք-
նին իսկ երկրէն էին։ Առաջին եւ երկրորդ հայկական լե-
դէոնները — որոնց այս անուանակոչութիւնը՝ Ա. եւ Բ.
Հայք բաժանման հետ որեւէ գործ չունի (Ամմ. Ի. 7. 1)
— անփնորդաբար արեւելից զօրապետին տրամադրութեան
տակն էին, Not. dig. Or. VII, 49, 50։ Զօրապետին պաշա-
տական Գրոշաւորք պահակագունդին կը վերաբերէին նաեւ.
«Հայ աղեղնաւոր կամեսականք» անդ VI. 31։ Հայոց եր-
կրորդ թեւը Եգիպտոսի կամեսին իլխանութեան տակ փոքրիկ
ոճախի մը մէջ էր. անդ XXVIII, 22.

² Անատոլիոս 422ի պատերազմն ետքը դեսպան
խարուեցաւ Պարսկաստան։ Հմմտ. Theophanes, Chro-
nogr. 84. — Ատր ուղղուած է L. 3 Cod. J. de off.

Յուստինիան կայսրները վերածեցին զայն զինուորական վայրի մը՝ պաշտպանողական ամէն պիտոյքներով¹։ Ինչպէս հոս, ուրիշ ամուր տեղեր ալ հռովմէական գնդեր հաստատուած պիտի ըլլան, բայց թէ ասոնք ուղղակի զօրաց Մագիստրոսին թէ Հայաստանի Գուքսին տակ կը գտնուէին՝ որոշակի չի գիտցուիր։ Յուստինիանի կառավարութեան միջոցին դադրեցաւ վերջնոյս մասնաւոր դիրքը²։

Գ.

Հ-ՎԷ-Ի-Ն-Գ-ՅԻ-Ի-Ն - - - Գ-Դ-Դ-Ի-Ն-ՆԵՐԸ։

Սատրապութիւնները մի առ մի։ Մեծ եւ Փոքր ծովքը։ Սատրապներու դիրքը։ Զինուորական յարաբերութիւնը։ Իրաւական դրութիւնը։ Զենոն կայսեր փոփոխութիւնները։

Յովհաննէան խաղաղութեամբ Հռովմայ մնացած Անգեղ տան եւ Ծովաց երկու սատրապութեանց վրայ աւելցան Հայաստանի բաժանմամբ Մեծ Հայաստանէն անջատուած քանի մը նորեր ալ, որոնք անոնց հետ կազմեցին հռովմէական-հայկական սատրապութիւնները։ Պրո-

milit. iud. 1. 46 յամէ 443։ (Հմմտ. նաեւ L. 7 Cod. J. 12. 59 եւ L. 4 Cod. J. 12. 54, որուն ժամանակը գեւ. որոշ չէ։)

1 Պրոկ. վասն շին. Գ. 5 (255). վասն Պարսկ. պատ. Ա. 10 (50)։ Թէոդու. պոլսի հիմնարկութեան վրայ ընդարձակ կը խօսի խորեն. Գ. ճթ.։ Թէոդու. պոլս 502ին մասնութեամբ Պարսից ձեռքն ինկաւ.։ Մաղադաս ԺԸ. 398։ Ըստ Թէոփանէսի (144) պահակապու. նըր կազմուած էր 1 իւրիկեան բանակներէ։

2 L. 5 Cod. J. de off. mag. mil. 1. 29.

կոպ՝ հինգ գիտէ սատրապութիւնները, սակայն զանոնք յանուանէ չի յիշեր¹: Յուստինիան «ազգաց», անունները մի առ մի կու տայ որոշ կերպով իւր օրինագրոց մէջ երկու տեղ — L 5 Cod. de off. mag. mil. 1. 29 եւ Nouvelle 31 —: Սակայն այս երկու տեղերն իրարու հետ չեն միարանիր ամենայն մասամբ: «Ազգք, այսինքն՝ Անձիտ, Անգեղտուն, Հաշտեանք, Ծոփք, Փոքր Ծոփք (Sophanena), յորում է Մարտիրոսաց քաղաքն, եւ Բալահոփիտ», իսկ Nouvelle 31, c. 1 § 3 կը յիշատակէ «Փոքր Ծոփք, Անձիտ կամ Մեծ Ծոփք, Հաշտեանք եւ կամ Բալահոփիտ²», վերջնոյս մէջ ուրեմն կը պակսի Անգեղտուն, որուն զանց անուիլը կրնայ մեկնուիլ՝ անոր մեծ սատրապութիւններէն միոյն հետ՝ զոր օր. Մեծ Ծոփաց հետ ձուլուած ըլլալովը³: Բայց աչքի կը զարնէ Անձիտի եւ Մեծ Ծոփաց նոյնացումը՝ որ իրարու հետ կը կապուին յով մը ինչու որ իրապէս, թէեւ այս երկու երկիրներն իրարու դրացի էին, բայց ոչ երբեք նոյն, այլ միշտ բաժնուած մնացած են⁴: Նոյնպէս

¹ Ասան շին. Գ. 1 (246). «Հինգ սատրապք գլուխ էին»:

² Τζοφανηνή τε καὶ Ἀνζητηγνή ἢ Τζοφηνή καὶ Αἰθιανηνή ἢ καὶ Βαλαβιτηγνή.

³ Անգեղ-տուն՝ վերին Տիգրիսի վրայ՝ սահմանակից էր Մեծ Ծոփաց եւ Անձիտի: Փաւստ. Գ. իդ.: Պետրոս Պատր. քով ալ (անդ) կ'ըսուի՝ «Անգեղտուն՝ Մեծ Ծոփաց քով»:

⁴ Անձիտ՝ Մեծ Ծոփաց հիւսիսակողմը՝ Անտիտուրոսի հարաւային լանջքին վրայ:

սխալ է, թէ Բալահոփա՝ Հաշտեանքի ուրիշ մէկ անունն եղած ըլլայ¹, որովհետեւ այս երկուքն ալ տարբեր երկիրներ էին²: Ըստ այսմ միայն ուղիղ համարուելու է օրինագրքին այն տեղն, որ սատրապութեանց օրոշ ցանկը կը բովանդակէ, մինչդեռ Nouvelleի մէջ նորահաստատ Չորրորդ Հայոց գաւառին վերաբերող երկիրները հարեւանցի միայն ամփոփուած են:

Մեծ եւ Փոքր Ծովք կը կարօտին ընդարձակագոյն քննութեան:

Յունաց եւ Հռովմայեցւոց գործածած սփորական Σοφηνή (Τζοφηνή, Τζοφανή) անունը կը համապատասխանէ Հայ Ծովի կամ Ծովք եւ ասորական Cyprien անուններուն: Հին աշխարհագիրք եւ նոյնպէս Հայք՝ Ծովքը Մեծ Հայաստանի մաս կը դնեն եւ ասով կը հասկընան այն երկրամասն, որ կը տարածուէր Արածանւոյ Եփրատ խառնուելու տեղէն մինչեւ Տիգրիսի ծիւղը կազմող Նիմփիոսի հարաւ արեւելակողմը³: Հիւսիսէն Անձիաի, արեւելքէն յայնկոյս

1 Մենք Nouvelleի բնագիրը յառաջ բերինք ըստ տպագրութեան Schoell յի καὶ Β. ն կը կարդայ՝ ἢ καὶ Β. Սխալը կ'ուղղուի, եթէ սրբագրենք՝ καὶ ἢ Β. καλοσμένη.

2 Հաշտեանք՝ Արածանւոյ հիւսիսակողմը լեռնային երկիր մը, որուն մէջ հիմնուեցաւ վերջէն Աթառիճ ամրոցը: Հաշտեանք ըստ խորեն. Բ. կը հայ արշակունիներու ժառանգական երկիրն էր: Պրոկոպ վասն չին. Գ. 3 (251)
⁴ Աթառիճ, որ քաղաք է Հաշտենից: 7

Բալահոփա մտ էր Հաշտենից: Ըստ Պրոկոպի (անդ) սատրապութեանց ամենէն փոքրն էր Բալահոփա:

3 Strabó XI. 12 § 3 «Որ է ընդ մէջ Մասիոսի եւ

Նիմփիայ գտնուող, Յովհաննեան խաղաղու-
 թենէն ի վեր Պարսից վերաբերող Աղձնիքի
 սահմանը կազմելով՝ հարաւային կողմէն Տիգրիսի
 վերին ընթացքին վրայէն անդին մինչեւ Միջա-
 գետք կը հասնէր: Բայց հոս անորոշ է սահ-
 մանը: Յառաջագոյն Ծովիաց վերաբերող Ամիգը
 գտնէ չորրորդ դարուն միշտ Միջագետք գաւա-
 ռին մաս համարուած էր¹: Ծովիաց բնակչու-
 թիւնը խառնուրդ մըն էր հայ եւ ասորա-արա-
 մէական ժողովուրդներու²: Հայ աղբիւրներու
 համաձայն երկիրը կը բաժնուէր — խնդրոյ
 նիւթ չէ թէ նախապէս կամ միայն յետին ժա-
 մանակներու մէջ — երկու զատ մասի, որոնցմէ
 իւրաքանչիւրը կը կառավարուէր սեպհական
 նախարարներու ձեռք. արեւմտեան Մեծ Ծովք,
 որ Եփրատի վրայ էր, եւ արեւելեան, մին-
 չեւ Նիմփիոս հասնող Փոքր Ծովք՝ որ ան-
 միջնորդաբար Պարսկաստանին կից ըլլալուն՝
 աւելի կարեւոր էր: Վերջինս հոս տիրող Շա-
 հունի ցեղին անուամբը՝ Ծովք Շահունեաց ալ
 կոչուեցաւ, որմէ Յոյնք եւ Հռովմայեցիք Sophar-
 nene անունը կազմած են³:

Անտիաուրոսի: Plinius, hist. nat. V. 12. VI. 13. Ptole-
 maeos V. 12. Kiepert, alte Geogr. 79.

1 Ammian. XVIII. 9. 1. 10. XIX. 1-8. Notit. dign.
 Or. XXXVI. Hierocles 42. կը յիշէ Ամիգը իբր միակ քա-
 ղաք Միջագետք գաւառին:

2 Gelzer, Anfänge der armen. Kirche 153. Սաս-
 րապետերու Գ-Գ-Ն-Ն, Մ-Գ, (Ձ-Գ-Գ) եւ նման անուն-
 ները ցոյց կու տան թէ անոնք ասորի էին ծագմամբ:

3 Փաւստ. Գ. թ, Ժ. Գ. Գ. իդ էւն: Խորեն.
 Բ. Ը. Գ. Գ.: Ծով-Շահունի կ'ըսուի նաեւ Ծ-Գ-Շ-Գ:

Ծովք՝ հաւանօրէն սոյն երկու մասերը
 բովանդակող ամբողջը՝ կանուխէն հռովմէական
 քաղաքականութեան մէջ մաս եւ բաժին ունե-
 ցաւ: Միհրդատեան պատերազմի ատեն Ղու-
 կուլլուսէն գրաւուեցաւ, յետոյ Պոմպէոսէն կապ-
 պագովկիոյ Արիորարզան իշխանին տրուեցաւ եւ
 կորբուղոնի արշաւանքէն վերջը, Ներոն կայսեր
 կողմանէ ստացաւ զայն Ասորին Սոյիմոս՝ իբրեւ
 հռովմէական աւատ թագաւորութիւն¹: Ա՛ե-
 րեւայ, թէ Ծովք Ադրիանոսի ժամանակ կապ-
 պագովկիայի կողմէն զէնքով գրաւուած եւ անկէ
 կառավարուած է²: Երրորդ դարուն մէջերը,
 Հայաստան Սասաններէն գրաւուելէն ետքը՝
 պէտք է որ Ծովքն ալ ասոնց անցած եւ Հռով-
 մէն իրապէս թող տրուած ըլլայ: Անընդունելի
 է որ Ծովք 297ին տակաւին հռովմէական
 ստացուածք եղած ըլլայ, որովհետեւ դիոկղե-
 տիանեան խաղաղութեան մէջ բացորոշ պայման
 դրուած է Ծովաց անջատումը եւ ոչ թէ լոկ
 ներկայ վիճակին պահպանութիւնը³: Աղանեաց

1 Tacitus, Annal. XIII. 7. Hist. II. 81. V. 1.

2 Ապպլանոս, Միհր. 105. «Ծովք եւ կորբուղք,
 — այժմ Փորք Հայք — որ հիմայ կապպագովկիայէ
 գրաւուած է:»

3 Ընդհակառակն դաշնադրութեան մէջ որեւէ բան
 որոշուած չէ Միջագետաց նկատմամբ, որ Հռովմայեցոց
 ներքը քնաց: Հմմտ. Պետր. Պատրիկիոսի (անգ) հաղորդած
 պայմանները: Ամմիանոսի (ԻԳ. 5. 10.) այն խօսքը, թէ
 Ներսեսի յարձակման ատեն «Հայաստան» Հռովմէական
 իրաւանց հպատակն եղած է, Ծովաց համար սպառնացի
 գորութիւն չունի: Հմմտ. Mommsen, Röm. Gesch. V.
 445: Ռուփոս Փետասի (14) այն խօսքէն, թէ «խաղաղու-

ալ միասին թողուելէն պէտք ենք հետեւցնել, թէ՛ քանի որ Ծովաց բաժանումն արդէն նոյն միջոցին կատարուած էր, Ծովք Շահունեացն ալ Հռովմայ ինկած է. որովհետեւ զինուորական նկատումներն ալ արդէն կ'արգելուին այս մէջտեղ երկնցած երկիրը օտար ձեռքերու յանձնել: Յովհաննէան խաղաղութիւնը՝ որով Աղձնիք դարձեալ Պարսից ինկաւ, այս մասին փոփոխութիւն մը չըբաւ. Նիմիփոս այնուհետեւ ալ միշտ երկու պետութիւններու սահմանը կազմեց¹:

Փոքր Ծովք (Sophanene) իբր երկրի անուն՝ Հռովմայեցիները կը յիշեն չորրորդ դարուն², եւ իբրեւ Հայոց Շահունեաց Ծովքին համապատասխանող մասնաւոր սատրապութիւն կը գտնեմ զայն յիշատակուած նախ եւ յառաջ 387ին Փոքր Ծովաց սատրապին ուղղուած կայսերական պատասխանագրոյ մը մէջ³: Ա'երեւայ, թէ միւս սատրապութեանց մէջէն ասիկայ նշանաւոր գիրք մ'ունեցած է, եւ ասոր սատրապը

թիւն ըլլալով՝ Միջագետք վերահաստատուեցաւ, սաշափ միայն կը հետեւի թէ Պարսիկները անկէ քաշուեցան, բայց ոչ թէ՛ կերպապէս Միջագետք Հռովմայ տրուեցաւ:

1 Procop. B. Pers. I. 21 (118), de aed. III. 2 (248).

2 Eutrop. brev. VI. 13. Dio Cassius XXXVI. 53 կ'ըսէ «Հայաստանի սահմանակից Տօփարոյնի երկիրն»: Իսկ եւս կը կարծեմ որ յեանագոյն գրիչ մը Տօփարոյնի գրած է փոխանակ Տօփարոյնի գրելու:

3 L. 6 Cod. Th. de auro coronario 12, 13 ուղղուած է առ Գաղղանաս՝ սատրապ Փոքր Ծովաց: Եռստինիանու Novelleէն յառաջ՝ Օրինագրոց ժողովածոյքներու մէջ այստեղ միայն մի անգամ յիշուած են սատրապներն:

կայսրներէն ըստ իմիք այլոց իբր գլուխ եւ փոխանորդ նկատուած է¹: Միայն ասոր Մարտիրոպոլիս մայրաքաղաքն է, որ յաճախ բացորոշապէս յիշատակուած է²: Թէ Փոքր Ծոփաց հետ՝ Մեծ Ծոփաց սատրապութիւնն ալ իւր գոյութիւնը պահած է, չի կրնար տարակուսի տակ ձգուիլ՝ Յուստինիանու վերոյիշեալ օրինաց տեղերն ըրած յայտարարութիւններն աչքի առջեւ ունենալէ ետքը:

Ինչպէս որ յառաջագոյն Ծոփք անունը՝ Փոքր Ծոփք (Sophanene) կոչուած մասն ալ կրնար բովանդակել, այսպէս ալ յետնագոյն ժամանակի շեղուիմ մէջ Sophanene անունը կը գործածուէր առաջնոյն համար ալ³ եւ նոյն իսկ երբեմն Sophanene անունը իբրեւ հաւաքական գաղափար՝ տրուած է ամբողջ սատրապութեանց միահաղոյն. զ. օր. երբ Պրոկոպ կը խօսի Հայաստանի մը վրայ կոչեցելոյ Սոփանենէ (η Σωφανηνή καλουμένη)⁴: Եւ այս կրնայ նաու լուսարանել թէ ինչո՞ւ Պոլեմիոս Սիլվիս իւր Laterculusին մէջ՝ արեւելից թեմի գաւառներուն մէջ բացորոշ կերպով կը յիշատակէ

¹ L. 6ի (անդ) ըմբռնուիմն այսպէս է կ'երեւոյ:

² Procop. de aedif. III. 2 (248). Bell. Pers. I. 21 (108). L. 5 Cod. J. 1. 29 „Sophanenam in qua est Martyropolis.“

³ Ըստ կը հետեւի Եւստրոպիոս (Չ. 13), երբ կ'ըսէ թէ Պոմպէոս Տիգրանէն «Խեց Ըստրիքն, Փիւնիկէն եւ Ծոփքը (Sophanene),»:

⁴ Հմմտ. Ծրան. 2ի մէջ յիշուած տեղերը:

Sophaneneb¹: Այս անուամբ գաւառ մը ոչ այն ատեն եւ ոչ ալ յետոյ իրապէս գոյութիւն ունեցած է. ասիկայ որոշապէս կը ցուցուի Codex Veronensisի, Notitia dignitatumի եւ Hieroclesի Synekdemostի լուսթեամբը. իսկ Մումսէնի ենթագրութիւնը՝ թէ Sophene Զովիանեան խաղաղութեամբ Պարսկաստանի անցած եւ ետքէն Շապուհ Գ.էն Հռովմայ տրուած ըլլայ, չի կրնար հիմնաւոր նկատուիլ²: Արդ՝ եթէ Laterculusի հեղինակը Sophaneneb գաւառը բաժնէ, կամ նման սխալ մը գործած է, ինչպէս վերը Մեծ Հայք անուան նկատմամբ տեսանք, կամ Արեւելեան թեմին մաս համարուող սատրապութիւնները ուզած է նոյն սովորական եւ հաւաքական անուան տակ ամփոփել: Աւերջինը հաւանականագոյն է:

Սատրապութեանց իրաւական դրութիւնը՝ Մեծ Հայաստանի իրաւական դրութենէն էապէս տարբեր էր: Մեծ Հայք՝ հռովմայեցի փոփոխուող պաշտօնեայի մը, Հայաստանի կոմէսին իշխանութեանը տակ, իբրեւ գրաւեալ եւ միացեալ երկիր մը՝ անընդմիջնորդաբար պետութենէն կը կառավարուէր. մինչդեռ սատրապութեանց մէջ բնիկ նախարարները մնացին հանգիստ իրենց իշխանութեանը մէջ, միայն թէ այնուհետեւ փոխանակ Հայաստանի կամ Պարս-

¹ Polem. Silvius (ed. Seeck) VIII. 11. Sophaneneb Euphratesia եւ Hosdroëne անուններէն ետքը կու գայ:

² Abh. d. sächs. Gesells. d. Wissensch. 1853. III. 233 ff.

կաստանի ստորակարգեալ ըլլալու՝ ուղղակի
 Հոռովմէն կախում ունէին: Սատրապները, պաշտ-
 պանեալ թագաւորութեանց¹ արքայիկներուն
 պէս, բնիկ ժառանգական իրաւանց զօրութեամբը
 ցկեանս կ'իշխէին իրենց երկիրներուն վրայ, եւ
 իրենց մահունէն վերջն իշխանութիւնը կը ժա-
 ռանգէին օրինաւոր պայազատները²: Ըստ հայ
 ժառանգական իրաւանց անպայման առաւելու-
 թիւն ունէին արք, իսկ կանայք իշխելու իրաւունք
 չունէին. այսպէս եղած ըլլալու է ապահովապէս
 նաեւ սատրապութեանց մէջ³: Ընդհակառակն,
 եթէ թագաւորաց յաջորդութեան համեմատու-
 թիւն ըլլուի, անդրանկի իրաւունքը բնաւ երբեք
 ընդհանուր ճանչցուած չէ: Ըստ արեւելեան
 սովորութեան թագաւորը շատ անգամ կենդա-
 նութեանը, մեծամեծներու կամ նշանաւոր ցե-
 ղակիցներու հաւանութեամբը, բազմաթիւ որդ-
 ւոց մէջէն յաջորդը կ'որոշէր. եւ սատրապու-
 թեանց մէջ ալ այսպէս եղած պիտի ըլլայ⁴:
 Այստեղական կառավարութիւնն այսպիսի յա-
 ջորդական խնդիրներու մէջ դժուարաւ խառ-
 նուած պիտի ըլլայ: Սատրապներու փոփոխու-

1 Ամմ. ԻԱ. 6. 7. կըսէ «Անդրաիդրիսեան թա-
 գաւորք եւ սատրապք»:

2 Պրոկոպ վասն շին. Գ. 1 (247) «սատրապները —
 մինչեւ իրենց մահը սովոր էին կառավարել իրենց երկիր-
 ները ժառանգական իրաւանց համեմատ»:

3 Հմմտ. Nouvelle 21 եւ Յուստինիանու 3 վճիռը:
 Ըստրական ըսուած օրինագրոց այս կողմերն արժողութիւն
 ունեցած ըլլալը ծանօթ չէ:

4 Այսպէս էր նաեւ ի Պարսկաստան. Հմմտ.
 Spiegel U. 607. Nöldecke, Tabâri 439.

Թիւնը բնականաբար պէտք էր կայսեր իմացընել-
 եւ եթէ ոչ կերպական հաստատութիւն մը՝
 գոնէ տեսակ մը հանդերձանք խնդրուած պիտի
 ըլլայ, ինչպէս որ սովորութիւն էր արդէն հպա-
 տակ իշխաններու համար արեւելեան-հռովմէ-
 ական եւ պարսիկ պետութեանց մէջ¹: Իբրեւ
 արտաքին նշան իրենց իշխանութեան՝ կայսրն
 սատրապներուն կը շնորհէր փառահեղ զգեստ-
 ներ եւ ընդհանրապէս միայն իրեն եւ արքայից
 արքային վերապահուած ծիրանի հողաթափներ²:
 Սատրապք ալ իրենց կողմանէ կայսեր՝ իրենց
 հպատակութիւնն ու անձնանուիրութիւնը կը
 յայտնէին՝ պատգամաւորներ զրկելով եւ ան-
 ձամբ թիւզանդեան արքունիքը ներկայանալով,
 այս պարագային կրնային պետական սուրհան-
 դակը գործածել³, ինչպէս նաեւ ըստ երեւու-
 թիւն կամաւոր, բայց իրապէս օրէնք ու սովորու-
 թիւն դարձած ճոխ ընծայաբերութեամբ՝ aurum
 coronarium (պսակի ոսկի) կոչուած — „pro
 devotione quae Romano debetur imperio”
 (՝ վասն հպատակութեան որ կը պարտի հռովմ.
 պետութեան”): Վերոյիշեալ Գրատիան, Վա-

¹ Մաղաղաս ԺԷ (413), Թէոփանէս 168. Ազատիաս
 Գ. 15, ուր Լազերու թագաւորներուն նման հանդերձանքը
 կը նկարագրուի:

² Պրոկոպ. անդ մանրամասն կը ստորագրէ:

³ Ammian. XXIII. 7. 9. L. 57 C. Th. de cursu
 publ. 8. 5 (a. 397). Թէ հոս յիշուած «պատգամաւորք
 յայլեւայլ ազգաց»-ով՝ սատրապութիւնները կը հասկը-
 ցուին, շատ հաւանական է, վասն զի այս հրովարտակն
 ուղղուած է առ Ռեմիսթէոս՝ դուքս Հայաստանի: L. 16
 C. J. 12. 15 այս տեղը կրճատուած ունի:

ղենտիան եւ Թէոդոս կայսերաց Փոքր Ծոփաց սատրապին ուղղուած Յունիսի (387) հրովարտակը այս մասին աւելի մերձաւոր տեղեկութիւն կու տայ:

“Ա՛րորոշենք որ պսակի ոսկին տրուի ու ընծայուի անոնց, որոնց տալը կ'երեւայ թէ ապօրինաւորապէս վերցուած է. ըստ նախկին սովորութեան ամէն սատրապք վասն հպատակութեան որ կը պարտի հռովմ. պետութեան, իրենց ստացուածքէն պսակը նային որ ընծայեն մեր վեհափառութեանը¹”:

Այս արքունի հրովարտակին մէջ ինչ ինչ բան մտած կը մնայ: Կարծես կ'երեւայ թէ Փոքր Ծոփաց սատրապը միայն՝ առանց միւսներուն, կայսերաց “պսակ” տալը կարգած ըլլայ. բայց ի՞նչ առթիւ: Մարդ կը միտի ենթադրելու, թէ Ճիշդ Պարսից հետ յաջողապէս կնքուած խաղաղութեան դաշանց առթիւ: Այս տրամադրութեան արտաքին շարժառիթ տուած պիտի ըլլայ կայսրներուն ուղղուած գանգատ մը կամ մէկ քանի շահագրգիռներու խնդիրքը: Մէկ երկու տարի յառաջ իրենցմէ տրուած կարգադրութեան մը վրայ յեցած՝ կայսրները հաճ² չեն, որ aurum coronariumը իրենց նուիրելու համար բաց ի ըստ սովորութեան պարտաւոր նախարարներէն՝ ուրիշներ ալ մասնակցած են, եւ

1 L. 6 Cod. Th. de aur. coron. 12. 13. — Այս պատասխանագիրը Յունաստանու օրինակքին մէջ (10. 76) առնուած է:

2 L. 5 C. Th. “պսակի ոսկին հասպելու համար հաճելի է որ ոչ որ բաւարարուի արտաքից սովորութեան”:

կը սահմանեն, որ ասոնցմէ յանիրաւի առնուած գումարներն ետ տրուին: Ա՛րորչեն դարձեալ, որ Տիւն սովորութեան համաձայն (ուստի եւ արդէն սատրապութեանց առաջին ստացման ժամանակէն) այսպիսի պարգեւները ամէն սատրապներն ի միասին հոգալու պարտաւոր են եւ ծախքերը իրենք պիտի ընեն իրենց անձնականէն: Ահատողութեան արժանի է այն ալ, որ կայսերք իրենց կարգադրութիւնն ընելու եւ վճիռ տալու իրաւունքը՝ առ որ հնազանդութիւն կը պահանջեն իբր իրենց վեհապետութեան սեպհականութիւնը, կէս մը վեհապետական իրաւունք վայելող սատրապներուն հանդէպ եւս կ'արժեցընեն, եւ թէ՛ թէեւ պատասխանագիրը կերպապէս Փոքր Ծովաց սատրապին ուղղուած է, թայց ըստ բովանդակութեան ամէն սատրապներուն համար սահմանուած է: այս կէտը կը հաստատէ միանգամայն վերոյիշեալ ենթադրութիւնը, թէ այս սատրապն իւր մասնաւոր գերագաս դիրքովը՝ միւսներուն ներկայացուցիչը համարուած էր:

Սատրապներու երկիրներուն մէջ ալ հռովմայեցի գնդերու կայան չկար. Notitia յիշուած թիւնը եւ Պրոկոպի¹ որոշ վկայութիւնը ասոր վրայ տարակոյս չեն թողուր: Այսպէրք բաւական կը համարէին Պարսկաստանի սահմանաց պաշտպանութեան հոգը սատրապներուն

1 Պրոկոպ. անդ. «Հռովմէական օգնական զօրք ոչ Հայոց թագաւորն ունէր եւ ոչ սատրապք. պատերազմական իրերը անոնք ինքնին կը վճարէին»:

եւ անոնց մարտիկներուն թողուլ: Բուն իսկ պարսիկ սահմանին վրայ գտնուող Մարտիրոս պոլիսն իսկ դեռ Անաստասիոս կայսեր կառավարութեան ժամանակ հռովմայեցի պահակազօրք շունէր¹: Բարբարոսներու ընդհատ ընդհատ յարձակումները ստիպուած էին սատրապները վանել, իսկ պատերազմի պարագային օգնական զօրք տալ եւ անոնցմով հռովմէական բանակին միանալ²: Սակայն հաստատուն, հռովմէական բանակին վերաբերող զօրագունգեր ալ կային, որոնք իբրեւ կամաւոր կամ իբրեւ վարձկան սատրապներու երկիրներու մէջէն այնպէս կը զինուորագրուէին, ինչպէս որ այլ բարբարոս ժողովուրդներէն սովորութիւն էր զինուոր առնուլ: Այսպէս Notitia յի մէջ իբրեւ Արեւելեան զօրաց Մագիստրոսին անմիջական հրամանին տակ կը յիշուին կեղծ-կոմսականք (Pseudocomitatenses)³ եւ անդրտիգրիսեան երկու հայկական լեգէոններ, անուանակոչութիւն մը՝ որով կրնանք հասկընալ միայն անդրտիգրիսեան գաւառներէն՝ այսինքն սահմանակից հայ սատրապութիւններէն առնուած գնդերը⁴: Կը յի-

¹ Պրոկոպ. Վասն շին. Գ. 2 (249):

² Օրինակներ կու տայ Ամմ. ԻԱ. 6. 7. եւ այլն:

³ Այս գունդերուն նկատմամբ տես Gothofredus Ի L. 18 C. Th. de re milit. 7. 1. Kuhn, städt. und bürg. Verf. d. Römer I. 135:

⁴ Not. dign. Or. VII 58, Boecking, Not. I. 203
Վաղեսի օրինակին հետեւելով՝ այս անդրտիգրիսեան հռովմէական տեսակէտէ աչքով համարել, բայց սատրապութիւնները — իրաց առեալ Ծովքը — հռովմայեցոց համար յայնկէս Տիգրիսի էին:

շատակուն՝ դարձեալ՝ հեծեալ աղեղ-
նաւոր Կորդուացիք (equites sagittarii
Cordueni)՝ Արեւմտեան շորաց Մագիստրոսին
հրամանին ներքեւ¹, եւ թեւ ժե. Փղա-
ւեան Կորդուաց (ala XV Flavia Cor-
duenorum) եւ վաշտ ժԴ. Վաղերեան
Ծաւղէից (cohors XIV Valeria Zabde-
norum) Միջագետքի Գուքսին հրամանին ներ-
քեւ², թէպէտ եւ Կորդիք եւ Ծաւղէք շատոնց
կորսուած եւ Պարսից ձեռքն անցած էին: Պէտք
է միտ դնել, որ գնդերու հին անուններուն պա-
հուիլն՝ չի նշանակեր թէ յետնագոյն ժամա-
նակներուն ալ զինուորները նոյն գաւառներէն
առնուած ըլլան:

Տեղեկութիւն չունինք թէ ինչպէս էր
սատրապութեանց մէջ իրաւական դրութիւնն:
Կ'երեւայ թէ սատրապները բնիկ իրաւանց ու սո-
վորութեանց համեմատ կը կառավարէին: Այս
պատճառաւ ալ կարծելու չէ թէ հռովմայեցի
բարձր պաշտօնատարներու՝ զ. օր. Արեւելից
Կոմէսին եւ անկէ ալ Պրեստորեան վերակացուն
կը բողբոքէր իրրեւ բարձրագոյն ատեան-
ներու: Ասոնց բողբոք ներկայացընելու օրեւէ
կերպական եւ նիւթական հիմ չկար: Բողբոք կամ
խնդիրք մ'առ առաւելն կայսեր կրնար ուղ-
ղուիլ, եւ այսպիսի բողբոքի մը դէպք է վերը
յիշուած պատասխանագրին դէպքը: Հռովմէա-

¹ Not. dign. Oec. VI. 83. VII. 209.

² Not. dign. Or. XXXVI. 34. 36.

կան բարձրագոյն ատեաններուն միջամուխ չըլլալուն մէկ ապացոյցն ալ այն է, որ Հայաստանի եւ սատրապութեանց մէջ ազգային իրաւունքը՝ որ իւր ամուսնական եւ ժառանգական իրաւունքովն այնպէս կը խոտորէր հոռովմէականէն, կրցաւ մինչեւ Յուստինիանու ատեն կանգուն մնալ: Եթէ Յուստինիան L. 5 C. J. de temp. et repar. appel. 7. 63ին մէջ (529) նաեւ “Հայոց եւ ազգաց,” կայսերական արքունիք բողբքել կրնալուն վրայ կը խօսի, ապահովապէս այս նորութիւն մըն է, որ կապ ունի այն բարենորոգումներուն հետ, որոնց վրայ վարը պիտի խօսինք:

Որչափ ատեն որ ազգային թագաւորութիւնը Հայաստանի մէջ իւր գոյութիւնը պահեց, սատրապներն՝ հակառակ իրենց Հոռովմէն կախում ունենալուն, յառաջուան պէս իրենք զիրենք իրրեւ հայ եւ իրրեւ աւատ նկատած են Արշակունեաց, որոնց իրր այսպիսի՝ հաւատարմութիւն եւ պատերազմի ատեն օգնել պարտական էին, եւ կ'երեւայ թէ այս ըմբռնման եւ ասով յառաջ եկած կրկնակի յարաբերութեան Հոռովմայեցիք այնչափ կարեւորութիւն տուած չեն, քանի որ Հայաստան՝ գէթ տեսականապէս Հոռովմէն պաշտպանուած տէրութիւն կը նկատուէր եւ ըստ այսմ՝ նոյն յարաբերութեամբ հոռովմէական շահերը վտանգեալ չէին երեւար: Այսպէսով հոռովմայեցի սատրապները շատ անգամ գործնականապէս մասնակից եղած են այն ներքին ու արտաքին պատերազմներուն, որոնց

բռնուած է Հայաստան՝ մանաւանդ Յովհաննեան
խաղաղութենէն ետքը: Հայ տեղեկութեանց
մէջ յաճախ կը հանդիպինք Ծովագ աշխարհի
եւ Շահունեաց Ծովագ իշխաններուն, որոնք
մերթ յարձակում գործող պարսիկ զօրաց դէմ
կ'ելլեն, մերթ հաւատարիմ մնալով Հայոց օրի-
նաւոր թագաւորին եւ անոր երկրին, Պարսից
կողմն անցնող մեծամեծներուն եւ անոնց կող-
մանէ պարսկական օգնութեամբ դրուած գա-
հու հետամուտներուն դէմ կը կռուին՝ Հայոց
թագաւորին թեւ ու թիկունք եղած¹: Այս յա-
րաբերութիւնները դաղրեցան հռովմէական
Մեծ Հայոց մէջէն թագաւորութեան բարձուե-
լով: Երբ ետքէն Պարսկահայք ծանր պատե-
րաղմներով պարսկական լուծէն աղատիլ փոր-
ձեցին, ի զուր հռովմէական սատրապներուն
օգնութեան գիմեցին: Ասոնք, ինչպէս նաեւ
կայսրները անոնց ի նպաստ ամէն միջամտու-
թիւն մերժեցին²:

Սատրապներու գիրքն էական փոփոխու-
թիւն կրեց Զենոն կայսեր ժամանակ: Սատրապ-
ները՝ Արեւելեան զօրաց Մագիստրոսին՝ Իղզոսի
օրինակին հետեւելով, Անտիոքայ մէջ երեւան
եկող Ղեւոնդիոս հակառակաթոռ կայսեր կողմն
անցան³. Զենոն 488ին ապստամբութիւնը յաղ-

1 Փառսոս Գ. 109.

2 Ղ. Փարպ. զԼ. Իթ. 1. Եղիշէ զԼ. 2.

3 Այս ապստամբութեան նկատմամբ, զոր Ղեւոնդ
կայսրուհին՝ Լեւոն Առաջնոյն այրին եւ Զենոնի զորանչը
սաղրեց, տես Մաղաղաս Ժ. Ե. 387 եւն: Թէոփանէս 127
եւն: Պրոկոպ. Վասն չին. Գ. 1 (247):

Թանակաւ ընկճելէ ետքը՝ սատրապներու հետ
 ալ հաշիւ տեսաւ: Թէեւ սատրապութիւնները
 չվերցուց, բայց մինչեւ նոյն ժամանակ պաշտօնի
 գլուխ գտնուողներն իրենց պաշտօնէն վար
 առաւ, տիրող ցեղերը յաջորդութեան իրաւ
 ունքէն զրկեց, եւ որոշեց, որ սատրապներն
 այնուհետեւ ամէն անգամ ըստ կամս կայսրմէ
 պիտի անուանուին¹: Ժառանգականութեան հետ
 միաժամանակ ջնջուեցաւ ցկեանս սատրապու-
 թիւնը. որովհետեւ սատրապները պաշտօնի կո-
 չելու ժամանակն ալ՝ այնուհետեւ միայն կայսրմէ
 կախում ունեցաւ: Զենոն Նախկին յարարերու-
 թեան մէջ պահեց միայն Քալահովիտն՝ որուն
 Նախարարը հաւանաբար մասնակցած չէր ասպ-
 ստամբութեան²: Թէպէտ եւ սատրապները այ-
 նուհետեւ ալ կայսրը կ'ընտրէր գլխաւորաբար
 տեղւոյն նշանաւոր անձինքներէն եւ Նախկին
 տիրող ցեղերէն եւ սատրապութեանց կազմա-
 կերպութիւնը մեծ փոփոխութիւն մը չկրեց, ի
 մասնաւորի հռովմայեցի գնդերը հիմայ ալ
 մնայուն կերպով հոն չհաստատուեցան եւ սահ-
 մաններու պաշտպանութիւնն ալ յառաջուան
 պէս անոնց սեպհական բաժին մնաց³. այսու-

1 Արտիպ. անդ. «Իսկ մեկալ ամէնքը պաշտօնանկ
 ընելով՝ այլ եւս չթողուց որ իրենց գաւառներուն ժառան-
 գական իրաւամբ տիրանան, այլ սահմանեց որ այնուհետեւ
 կայսեր հաճելի եզոյր յաջորդ ըլլայ սատրապութեան
 պատուոյն:»

2 Արտիպ. անդ.:

3 Արտիպ. անդ. «Եւ ոչ իսկ սատրապներուն հռով-
 մայեցի գնդու որ տրուեցաւ. այլ հայ զինուորներ ըստ հին
 սովորութեան:»

Հանդերձ սատրապներու գիրքն ու Նշանակութիւնը ալ յառաջուանը չէր: Իրենց ժառանգական իշխանութեան պատուէն մերկացուած՝ թէեւ հռովմայեցի պաշտօնատէրներ չէին, բայց այնուհետեւ լոկ կայսեր շնորհքէն կախում ունեցող՝ իրենց յանձնուած երկիրներուն վերակացուններն ու կառավարիչներն էին: Սատրապութիւններն այս ձեւին տակ մնացին տակաւին գրեթէ կէս դարու շափ՝ 488—536:

Դ.

Յուստինիանու Բ-ի Երգիւնը:

Ջինուորական կազմակերպութիւն՝ Հայաստանի մէջ: Հայկական չորս գաւառներն ըստ 31 հրովարտակի: Կուսակալներու՝ իրրեւ գերագոյն ատեան՝ բողոք ընդունելու իրաւասութիւնը: Հրովարտակ 23: Հրովարտակ 21:

Երբ Յուստինիան 528 Օգոստոս 1ին արեւելեան հռովմէական պետութեան միահեծան իշխանութեան գահը բարձրացաւ¹, 522էն ի վեր սկսեալ փոփոխ բախտով Պարսկաստանի դէմ մղուող պատերազմը տակաւին կը շարունակուէր: Հայաստանի մէջ վերջերս կրուած պարտութիւն մը եւ Պարսից մինչեւ Պոնտոս² յառաջխաղացումը՝ համոզեցին զկայսրն, որ ձեռք առնուած զինուորական միջոցներն ան-

¹ 527 Ապրիլ մէկ սկսեալ գահակից է Յուստինոսի, ինչպէս ինքը կ'ըսէ 477 հրովարտակին ա. գլխոյն մէջ:

² Այս պատերազմին նկատմամբ տես Պրոկոպ. վասն Պարսկ. պարզ. Ե. 10 ե.ն: Nöldecke, Aufsätze 110 ե.ն:

բաւական են. որով գահ ելլելուն պէս՝ այնպիսի կարգադրութիւններու ձեռնարկեց, որոնք վտանգուած սահմաններն առաւել ապահովութեամբ պիտի պաշտպանէին: Կայսրն որոշեց անկախ զինուորական կազմակերպութիւն մը տալ ի մասնաւորի այս վտանգեալ երկիրներուն եւ հաստատեց այս երկիրներուն համար նոր ինքնուրոյն զօրաց Մագիստրոսի մը պաշտօնը՝ առանց վերցընելու արեւելից Մագիստրոսը, որ մինչեւ նոյն ատեն գոյութիւն ունէր արդէն: Եւ այս գործադրուեցաւ արդէն շատ անգամ յիշատակուած յաջորդ կարգադրութեամբ՝ (L. 5 C. J. de off. mag. mil. 1. 29).

« Ինքնակալ Յուստինիանոս՝ Ա. Զեաւայ առն անուանոյ զօրապետի վասն Հայաստանի, Պողեմոնեան Պոնտոսի եւ ազգաց:

Երբ Աստուծոյ կամօքը Հռովմէական պետութիւնը մեզի յանձնուեցաւ՝ անձկութեամբ եւ զգուշաւոր փութով քննեցինք ու տեսանք որ պէտք է Հայաստանի, Պողեմոնեան Պոնտոսի եւ ազգաց ալ մեր այս օրէնքովը՝ զօրաց յատուկ զօրապետ մը հաստատել եւ վտահազ թէ քու մեծութիւնդ, որ մեծապէս սիրելի է մեզի իւր նախկին գործերովը, յարմար է այդպիսի պատուոյ, առ սյդ ընտրեցինք, եւ ինչ ինչ գաւառներ, այսինքն Մեծ Հայք, որ ներքին ալ կը կոչուի, եւ ազգերը (այսինքն Անձիա եւն տես էջ 45) եւ Առաջին եւ Երկրորդ Հայք եւ Պողեմոնեան Պոնտոսը յանձնեցինք քու խնամոցդ անոնց

գուքսերովն ի միասին եւ բոլորովին վերցուցինք
 Հայաստանի կռուսը, եւ քու իշխանութեանդ
 տակ կը դնենք ոչ միայն մեր այս հրովարտա-
 կովը նոր կազմուած երկիրներէն առնուելիք
 զինուորները, այլ եւ սյոթմեան եւ արեւելեան
 եւ այլ բանակներէն սահմանուած զինուորները
 եւն¹ :

Նոր վերին հրամանատարին՝ որուն պաշ-
 տօնական տիտղոսն էր Մագիստրոս զօրաց
 Հայաստանի եւ Պոնտի մոնեան Պոն-
 տոսի եւ ազգաց (Magister militum per
 Armeniam et Pontum Polemoniacum et
 gentes), իրբեւ իշխանութեան վիճակ յան-
 ձնուեցան ըստ այսմ ոչ միայն յառաջ Հայաս-
 տանի Գուքսին ենթակայ գաւառները, այլ եւ
 Մեծ Հայաստան եւ սատրապութիւնները, այն-
 պէս որ բոլոր այս երկիրներն այնուհետեւ մէկ
 զինուորական շրջանակ կազմեցին: Յուստինիան
 այս պաշտօնին ընտրած անձին մէջ ալ յաջո-
 զութիւն ունեցաւ: Այս պաշտօնին կոչուեցաւ
 Ջետա², որ Բեղիազարի պէս արքունի թիկնա-
 պահաց գունդէն յառաջ եկած, պարսկական
 պատերազմի մէջ նշանաւոր հանդիսացած էր եւ
 Թէոդորայի քրոջը հետ ամուսնանալով՝ կայսեր

1 Պրոկոպ. ալ (Վասն շին. Գ. 1. 246) կը յիշէ
 Հայաստանի կռուսին բարձու մն ու զօրաց նոր Մագիստրոսին
 հաստատութիւնը:

2 Այս անունը մերթ Տίττας (Պրոկոպ. Վասն Պարս.
 պարզ. Ե. 12. 15. Բ. 3), մերթ Τζίττας (Պրոկոպ. Վասն
 շին. Գ. 6. Թէոփանէս 175), մերթ Ζίττας (Մաղաղաս
 ժ.Ը. 429) կը գրուի: 224 հրովարտակին յառաջարանն ունի

խնամի եղած¹։ Իրեն յանձնուեցաւ նորակազմ
 բանակ մը, որ բաղկացած էր մասամբ նոր գուն-
 դերէ, մասամբ Արեւելից զօրաց Մագիստրոսէն
 առնուած շատ մը լեգէոններէ եւ թիկնապա-
 Տաց գունդերէ²։ Գլխաւոր կայանն էր լաւ
 ամրացուած Թէոդոլոպոլիս. կայսրը թոյլ
 տուաւ, որ դիւանը (scrinarii) կազմուի երկրին
 ծանօթ Հայերէ³։ Զօրաց նոր Մագիստրոսի
 ներքեւ հրամանատար կարգուած էին ըստ սո-
 վորականին շատ մը Գուքսեր. մէկը Մեծ
 Հայոց մէջ Արտաղեսոն բնակութիւն հաս-
 տատած էր, սատրապութեանց մէջ երկու նոր
 անուանուած Գուքսեր, մէկը Մարտիրոպոլ-
 սոյ մէջ, միւսը նոր ամրացուած Աթառիճի
 մէջ⁴։ Ընդհակառակն կ'երեւայ թէ Հայաստանի
 նախկին Գուքսն եւ անոր ազդեցիկ դիրքը բարձու-
 ած էին, ինչու որ զօրաց նոր Մագիստրոսն անոր
 տեղը բռնելու սահմանուած էր։ Նոյնպէս նաեւ
 դադրեցան սատրապներն զինուորական հրամա-
 նատար ըլլալէ, եւ այնուհետեւ քիչ ժամանակ
 եւս մնացին իրենց պաշտօնին մէջ իբրեւ քա-
 ղաքական կառավարիչ։

Τζίτιας, Ինչ ինչ ձեռագրաց մէջ կայ նաեւ Ζήτιας ձեւը,
 Այսպէս նաեւ հրովարտակր։

1 Մագաղաս ժ.Ը. 430. Պրոկոպ Historia arcana 9
 (59) կը կոչուէր՝ Առֆանա։

2 Մաղաղաս անդ — «Թագաւորը զօրավարին զի-
 ւորներ տուաւ՝ երկու նախագահութիւններէ եւ արեւ-
 ելքէն։ Յետոյ կ'ըսէ՝ «Չորս գունդ արեւելեան զօրավարէն։»

3 Մաղաղաս, անդ։

4 Պրոկոպ. Վասն շին. Գ. 2 (248). Գ. 3 (251. 252.)

Զինուորական այս կազմակերպութեան հետ կատարուած պիտի ըլլայ նաեւ Մեծ Հայոց կերպական գաւառի մը ձեւ ընդունիլը: Յուստինիան՝ Հայաստանի զօրաց Մագիստրոսին յանձնուած գաւառներուն կարգը կը դասէ Մեծ Հայաստանն ալ, եւ անկարելի է, որ կարենար վերցուցած ըլլալ Հայաստանի մինչեւ նոյն ժամանակ պաշտօնավարող կոմէսին պաշտօնը, եթէ միաժամանակ Հայաստանի համար կուսակալի մը գլխաւորութեան ներքեւ քաղաքական վարչութիւն մը տուած չըլար: Ղասն զի 535ին հրատարակուած Տրդ արքունի հրովարտակին կցուած Notitia յի մէջ նշանակուած է հիւպատոսական գաւառներու տակ նաեւ *Armenia magna* (Մեծ Հայաստան) նախագահով մը իբր կուսակալ¹. եւ մենք ամէն իրաւունք ունինք այս կազմակերպութիւնը L. 5 C. J. 1. 29ով տրուած համարելու: Այս օրէնքը թէպէտ մեզի առանց թուականի հասած է, բայց ներածութեան — cum Romanum nobis sit imperium delatum (= երբ Հռովմէական պետութիւնը մեզի յանձնուեցաւ) — բառերը մեզի ցոյց կու տան, թէ՛ եթէ ոչ արդէն 528ին, յամենայն դէպս Յուստինիանու կառավարութեան առաջին տարին հրատարակուած է, եւ այս ժամանակամիջոցը բացօրոշ ընդունուած է Մաղաղաս եւ Թէոփան ժամանակագիրներէն՝ որոնցմէ առաջինը յայտնա-

¹ Nouvelle 8. Not. § 23:

պէս առջեւն ունեցած է այս օրինաց բնագիրը¹ :

Երբ Պարսից Խոսրով արքային հետ 533ին Հռովմայեցիք իրենց համար անպատուաբեր խաղաղութիւն ըրին², Յուստինիան՝ մինչ իր զօրքերը արեւմուտքի մէջ գոթական տէրութեան վրայ յարձակելու կը պատրաստուէին, Հռովմէական պետութեան արեւելեան մասին մէջ տիրող հանդարտութենէն սգտուեցաւ՝ հոն քանի մը կարեւոր վարչական բարենորոգումներ մուծանելու :

Յուստինիանու գովութիւնը ամբողջական չ'ըլլար, եթէ միայն անոր համար դրուատուի, որ օրինագրքին (Corpus iuris) հեղինակը հանդիսացած է եւ արեւմուտքի մէջ Հռովմէական պետութեան սահմանները յաղթութիւններով ընդարձակած է : Այս զարմանալիօրէն բազմակողմանի նկարագրին յարգը լիովին ի վեր հանելու համար, պէտք է մանրամասն աչքի առջեւ բերել այն ամէն բան, ինչ որ անիկայ ըրած է իւր բազմակողմանի ձիրքերուն, գործառնութեանց ծանօթութեան, գործելու անխոնջ եռանդեան բերմամբն եւ պետական վարչութեան զանազան ճիւղերուն — արդարութեան, ելեւմտից, շինութեանց, սահմանաց ամրութեան

1 Մաղաղաս, Թէոփանէս անդ :

2 Պրոկոպ. Ասան Պարսկ. պորդ. Ա. 22 (113) բացայայտ խաղաղութեան կնքումը կը դնէ Յուստինիանու թագաւորութեան վեցերորդ տարին : Ranke, Weltgesch. IV. 2. 42 սխալմամբ 531ին կը դնէ :

եւն — մէջ օժանդակ զօրութիւնները յարմար կերպով ընտրելով ու գործածելով: Իւր օրէնսդրական հրովարտակաց հաւաքածոն պերճախօս վկաներ են ըսուածին. դժբախտաբար անոնց մէջ ժամանակին հասարակական իրաւանց, վարչութեան եւ տնտեսական յարաբերութեանց վրայօք բովանդակուած ճոխ գանձերը գրեթէ թաղուած մնացած են: Արնդունինք, թէ Յուստինիանու շատ մը ձեռնարկութիւնները միայն արքունի գանձուն շահերուն ծառայած, եւ թէ հպատակաց բարւոյն համար եղած ինչ ինչ ծրագիրներ՝ գործադրող պաշտօնէութեան անատակութեամբն ու շարակամութեամբը հակառակ արդիւնք յառաջ բերած են — սակայն եւ այնպէս երբեք կարելի չէ ուրանալ այն մեծ յաջողակութիւնը, որով կայսրն իւր գաղափարները յղացած եւ իւր ծրագիրները գործադրած է¹:

Արչական-օրէնսդրական բարենորոգմանց համար առանձինն կերպով արդիւնաւոր եղած են 535 եւ 536 տարիները: Գրամով պաշտօն տալու եւ պաշտօնի հասնելու ճարակած անկարգութիւնը՝ ազդուապէս խափանելու համար՝ 535 Ապրիլին տեսակ մը պաշտօնի եւ բարեկարգու-

1 Այսպէս ընել ստիպուած է մինչեւ անգամ Պրոկոպ., թէեւ ակամայ, իւր Գաղտնի պատմութեանը մէջ: Անոր չափազանցութիւնները յայտ փոփոխութիւն յառաջ չեն բերեր: Յուստինիանու արժանիքն ամենէն լաւ յերեւան կը հանէ Rank e, Weltgesch. IV, 2. 12 ff. 107 ff. Բաւական անքննական ժամանակագրութիւն մը կ'ընծայէ IsambEAU, Histoire de Justinien, Paris 1856.

Թեան կարգադրութիւն մը՝ Տրդ Տրովարտակը (ut magistratus absque ullo suffragio fiant) Տրատարակուեցաւ, եւ միեւնոյն ատեն ելաւ 17րդ Տրովարտակն ալ (de mundatis principum) իբր գործառնութեանց ընդհանուր Տրահանգ՝ գաւառաց կուսակալներուն համար: Այս հիմնական օրէնքներուն վրայ ետեւէ ետեւ աւելցան մասնական գաւառական կանոններ՝ մանաւանդ քաղմաթիւ կանոններ ասիական գաւառներուն համար, որոնց մէջ ասոնց նոր սահման եւ նոր կազմակերպութիւն տրուած են եւ կուսակալներուն պարտականութիւնն աւելի ի մերձուստ կանոնաւորուած է. մէկ քանի գաւառներու մէջ զինուորական ու քաղաքական վերին իշխանութիւնն ինչ ինչ պատճառներով կուսակալին անձին վրայ միացուեցան¹, որով կոստանդիանոսէ ի վեր այս պաշտօններու կանոնաւորապէս պահպանուած անջատումը վերցաւ:

Հայ երկիրներն ալ (ή τῶν Ἀρμενίων χώρα) 536 Մարտին 31րդ արքունի Տրովարտակով նոր կազմակերպութիւն ընդունեցան²: Արդէն գոյութիւն ունեցող երեք գաւառներուն՝ Ա., Բ. եւ Մեծ Հայոց վրայ աւելցաւ սատրա-

¹ Այսպէս Պիտիւն, մէջ՝ Nov. 24, Լիւնոն, մէջ Nov. 26 Իւնոն, մէջ Nov. 27 եւն: Այս ամէն օրէնքներն ուղղուած են առ Յովնէ-Վոյո-Պիտիւն, որ Յուստինիանու ամենազօր պաշտօնեան էր այն ժամանակ ու սիրելին: Ետը վրայ տես Պրոկոպ. Վասն Պարսկ. պարզ. Ա. 24 (121 եւն):

² «Վասն կազմակերպութեան Հորից իշխանացն Հայոց»:

պութիւններէն ձեւացած Չորրորդ Հայք մը. միեւնոյն ժամանակ գաւառներն նոր անուանակոչութիւններ ընդունեցան եւ կուսակալները (Քէկի բացառութեամբ) բարձրագոյն աստիճան եւ նոր տիտղոս:

1. Այժմ Ա. Հայք անուանուած գաւառը կը համապատասխանէր քիչ յառաջ հաստատուած Մեծ կամ ներքին Հայոց, բայց այնպէս մը, որ անոր տարածութիւնը նախկին Ա. Հայքէն եւ Պոնտոսէ առնուած քանի մը քաղաքներով (Սատաղ, Նիկոպոլիս, Կիրասոն, Տրապիզոն եւն) զգալաբար ընդարձակուեցաւ եւ ասով ծով հասաւ¹: Մայրաքաղաք եղաւ յառաջուան Բասան (Bazanis), որուն անունը Ի պատիւ կայսեր փոխուեցաւ եւ եղաւ Յուստինիանուպոլիս²: Կուսակալն էր Պերամեծարութեան (Spectabilis) աստիճան ունեցող փոխհիւպատոս մը³:

2. Բ. Հայք ձեւացաւ հին Ա. Հայոցմէ, եւ Պոնտոսէ ու Հելենոպոնտոսէ առնուած քանի մը քաղաքներէ. ասով տեղը եկաւ ինչ որ Ա. Հայոց տուած էր: Գլխաւոր քաղաքը մնաց յառաջուան պէս Սերաստիա. եւ կուսակալն ալ պահեց նախագահի (Praeses) աստիճան եւ դիրք⁴:

¹ Nov. 31 e. 1 pr.

² Nov. 31 e. 1 pr. Βαζανίς, Պրոկոպ. Աւան շին. Գ. 4. 5 (254. 256) Βιζανία.

³ Յուստինիան այս պաշտօնին կոչեց իւր սիրելին Ալեքսանդր: Պրոկոպ. շատ վատ կը խօսի ասոր վրայ, Աւան Պրոկ. պարզ. Բ. 3 (159):

⁴ Nov. 31 e. 1. § 1. Nov. 8. Not. § 43.

3. Գ. Հ ա յ ք ն էր հին Բ. Հ ա յ ք՝ Մ ե լ ի տինէ գլխաւոր քաղաքով, անփոփոխ տարածութեամբ: Բայց իբրեւ կուսակալ դրուեցաւ մինչեւ նոյն ատենուան նախագահի տեղ, Յուստինիանեան կոմս մը Գ. երամեծարութեան աստիճանաւ¹: Միւս երեք կուսակալներուն հակառակ՝ ասոր յանձնուեցաւ քաղաքական վարչութեան հետ զինուորականն ալ, ապացոյց մը, թէ կայսրն որպիսի կարեւորութիւն ընծայած էր ճիշդ այս տեղւոյն²:

4. Գ. Հ ա յ ք ը կաղմեցին սատրապութեանց, ազգաց երկիրները, «որ յառաջ գաւառային կաղմակերպութիւն չունէին, այլ իրենց մէջ կը բովանդակէին պէսպէս օտար ազգեր — եւ սատրապներէ կը կառավարուէին» — ասոնք նոր գաւառի մը միացուելով ու կաղմակերպուելով, եւ այն ալ Հիւպատոսի աստիճանաւ նախագահի մը ներքեւ իբրեւ կուսակալ: «Նոյն գաւառը դրինք վարչութեան մը տակ, որ քաղաքային կաղմակերպութիւն ունի — այս գաւառը ստորագաս վարչութիւն ունեցողներուն կարգէն է, ըստ որում զայն հիւպատոսական գաւառ ըրինք³»:

Գլխաւոր քաղաքները մնացին, երկու Գուքսերուն իբր կայան յիշատակուած Մարտիրոսպոլիսն եւ Աթիթառիճը:

1 Nov. 31. c. 1. § 2. ըստ Ե. 2ի թ-վ-ն անուանուեցաւ Եուստ. Կոմս: ըստ Nov. 8. Notit. § 22ի՝ նախկին նախագահը լսի հիւպատի աստիճան ունէր:

2 Nov. 31. c. 3.

3 Nov. 31. c. 1. § 3.

Հոսովմէական քաղաքային վարչութեան հաստատութեան՝ սատրապներու գոյութիւնն անմիասնական էր. ասոնք կորսնցուցին իրենց պաշտօններն ու աստիճանները¹, եւ այսու արեւելեան Հոսովմէական պետութեան մէջէն անհետ եղաւ աւելի քան երկուհարիւր տարիէ ի վեր իւր գոյութիւնը պահպանած կարեւոր տեղական եղականութիւն մը: Ինչ ինչ սատրապութեանց անունները սակայն առկաւին տեւեցին իրենց քաղաքական ջնջումէն ետքն ալ. ասոնք իրրեւ գաւառներու անուն երկար ատեն գործածութեան մէջ մնացին եւ դեռ եւս յետնագոյն ժամանակներու մէջ կը գտնուին եկեղեցական թեմերու եւ այլ գաւառական ցուցակներու մէջ²:

Հայաստանի նորոգ կազմակերպութիւնը միայն քաղաքական նշանակութիւն ունէր՝ ոչ թէ եկեղեցական. մետրապոլտական եւ թեմական յարաբերութեանց մէջ՝ կայսեր բացարձակ կամօց համաձայն ամենեւին փոփոխութիւն պիտի չմտցուէր, մանաւանդ թէ ամենայն ինչ հին վիճակին մէջ պիտի մնար. այս յարաբերութեանց վրայ աւելի մանրամասն խօսիլը մեր նպատակէն դուրս կը համարինք³:

¹ «Թագաւորը պէտք տեսաւ սատրապներն անկէ վերցնելու:»

² Partheyի բով (Hieroceles, էջ 90) գտնուած թեմերու ցանկը, որ Լեւոն Իմաստանոյն ժամանակէն է, կը յիշէ Չորրորդ Հայոց մէջ՝ Ծոփքը, Հանձիթը, Բալահոփտն ու Հաշտեանքը:

³ Nov. 31. c. 2. § 1. Նման է Պափլագոնիոյ համար Nov. 29. c 1.

Գաւառներու կերպարանափոխութեան հետ՝ իրաւական դրութեան եւ ի մասնաւորի աստիճանաբար ատեանէ ատեան բողոքելու Յուստինեան ինչ ինչ բարենորոգումներ մերձուստ յարաբերութիւն ունին: Գաւառական կուսակալացիքը եւ սովորական դատաւորաց (iudices ordinarii) վճիռներուն դէմ բողոքը՝ սովորաբար կ'ըլլուէր ամէնէն մերձաւոր բարձրակարգ փոխանորդներու (Vicarii) կամ ուրիշ գերամեծար դատաւորաց (iudices spectabiles)՝ բաւական որ բացառաբար Պրետորաց վերակացուին ձեռնհասութիւնը (competence) միջամուխ չըլլար¹: Գերամեծարներու դատավճիռներուն դէմ, որոնք յանուն կայսեր (sacra vice) կը արուէին, բողոք կ'ըլլար միայն ուղղակի կայսեր: Բայց արդէն Թէոդոս Բ. եւ Վաղենտիան իրենց արեւելեան հռովմեական պետութեան մասին համար 440ին տուած օրէնքին մէջ, L. 32 C. d. de appell. 7. 62², գերամեծար դատաւորաց դէմ եղած բողոքն առաքած էին Արեւ. Պրետորաց վերակացուէն եւ Պալատան դանձապահէն (Quaestor sacri palatii) կաղմուած մնայուն մասնաժողովի մը, որ ըստ իմիք իբրիւ վերին արքունի ատեան վճիռ կու տար: Յուստինիանոս ամէն կերպով ջանաց այս ատեանը կարելի եղածին չափ կեր-

¹ Bethmann-Hollweg, Röm. Civilprozess III-56 ff.

² 440 թուականը P. Krüger հետեւցուցած է L. 2. C. J. 7. 63 եւ L. 1. C. J. 3. 4. իրարու հետ համեմատելով:

պաւորել մեծ դատերու համար, զայն շնչին խնդիրներէ ազատել եւ դատի դիմողներուն ժամանակ, յողնութիւն եւ ծախք խնայելու համար¹ իրաւական գործը գաւառներու մէջ մինչեւ ցայժմ եղածէն աւելի ապակենդրոնացրնել: Իւր 24, 25, 26 եւ 27րդ հրովարտականերովը 535 տարին սկսած բարենորոգումները, բաց ի թրակիսյէն, ամենէն աւելի կը հայէին Ասիական թեմէն Պիսիդիա (հրովր. 24) եւ Լիկաւոնիա (հրովր. 25) գաւառներուն, եւ Արեւելեան թեմէն² Իսաւրիա (հրովր. 27) գաւառին: Երկու ամիս ետքը հանուեցան 28 եւ 29րդ հրովարտակաները Պոնտոս թեմին վերաբերող Հեղենոպոնտոս եւ Պափղագոնիա գաւառներուն համար³: 535էն ետքը տրուած օրէնքները վարը պիտի յիշատակուին: Արդ՝ նորակազմ գաւառաց վրայ դրուած կուսակալներուն իրենց նշանակութեան (մէկ քանիները, ինչպէս վերեւ յիշատակուեցաւ, իրենց անձին վրայ կը միացընէին քաղաքական եւ ղինուորական վարչութիւն)⁴ համապատասխանող արտաքին երեսոյթ մը տալու համար՝ կայսրն անոնց շնորհեց Պրետոր,

¹ Nov. 23 c. 3. Nov. 24 c. 5 i. f.

² 24-27 հրովարտակաները 535ին մեկնոյն օրը հրատարակուած են թուականաւ՝ XV. Kal. Jan. Belisario v. c. cons.

³ Երկուքին թուականն ալ է՝ XVII. Kal. Aug. Belisario v. c. cons. Հեղոնոպոնտոս գաւառը կազմուեցաւ նախկին Պոլեմոնեան Պոնտոս եւ Հեղոնոպոնտոս գաւառներէ. Nov. 28 Praef.

⁴ Տես էջ 64. Տան. 4:

Փոխ Տիւ պատ, Աոմէս կամ Չափաւո-
րող (Moderator)¹ յատուկ տիտղոսներուն
հետ առանց բացառութեան գերամեծար
(Spectabiles) աստիճանը, եւ զիրենք ասով
հաւասարցուց փոխանորդներու՝ իրենց նախկին
մեծերուն: Աստիճանաբար ատեանէ ատեան
եղած բողոքներու մասին յէականս հետեւեալ
կարգադրութիւնն ըրաւ:

Նոր կուսակալներն իրր կայսերական բար-
ձրագոյն դատաւոր — secundum sacri auditorii
formam — կը վճռէին իրենց գաւառներէն եկած
ամէն բողոքները, եւ այն՝ մինչեւ 500 սկուտի
(solidi) արժողութեամբ վէճերու մէջ — ἄχροι
πενταχοσίων ναυσιμαίων — այլ եւս վերջնակա-
նապէս ամէն իրաւական միջոց չզօրեցընելով²:
Իսկ աւելի մեծ խնդիրներու մէջ, եւ կամ երբ
իրենք վճիռ մ'արձակած էին իրրեւ առաջին
ատեան, այն ատեն բողոքը կ'ուղղուէր ուղղակի
կայսերական արքունի ատենին, այսինքն Պրե-
տորաց վերակացուին (Praefectus praetorio)
եւ կայսերական պալատան գանձապահին (Quae-
stor sacri palatii)³, եւ որովհետեւ այս նորո-

1 Պրե-տոր Պրեֆեկտոյ, Լիկաւոնիոյ, Թրակիոյ, Պատի-
լազոնիոյ. Էպի-ստեփան Լեղոնոպոնտոսի. Կ-Տ- Իստուրիոյ:
Նախկին Comes per Isauriam տիտղոսը (Not. dign. Or.
XXIX) պէտք է այս միջոցներուն քննուած ըլլայ, վասն զի
Հիերոկղէս (Parthey 39) կը յիշէ «Իստուրիոյ եպարքոսու-
թիւնը՝ Պահակեցի մը տակ»:

² Nov. 24 c. 5. Nov. 25 c. 6. Nov. 26 c. 5. Nov. 27
c. 2. Nov. 28 c. 8. Nov. 29 c. 5.

³ Nov. 24 c. 4. Nov. 25 c. 5 § 3.

գութեամբ աներորդ եղած էին Ասիական եւ
 Պոնտական (Asiana եւ Pontica) վիճակաց փո-
 խանորդութիւնները (Vicariat), ուստի Յուստի-
 նիանոս անոնց տակաւին մնացած միւս պաշտօն-
 ները փոխադրեց եւ տուաւ՝ Ասիական թե-
 մին համար (Diocese Asiana) Պակա-
 տեան Փոփուգիոյ Յուստինիանեան
 նոր Կոմէսին (Comes Justinianeus Phrygiae
 Pacatianae) եւ Պոնտական թեմին հա-
 մար՝ Ա. Գաղատիոյ Կոմէսին (Comes
 Galatiae primae)¹. Իսկ Պոնտական վիճակին
 (Tractus Ponticus) համար փոխանորդ մը կրկին
 հաստատուեցաւ 548ին միայն²:

Այս մասնական օրէնքներուն յաջորդեց
 536 Յունուարին սկիզբը բողոքարկութեանց
 վրայ ընդհանուր կարգադրութիւն մը՝ Տրի-
 բոնիանի ուղղուած 23րդ հրովարտակը
 (III Non. Jan. post. Beliasarii v. c. cons.):
 Ասոր առաջին գլխոյն մէջ բողոքման վերջնական
 վճռաժամերը (fatale decendii) յընդհանուրն
 միայն որոշուած են՝ փոխանակ հին իրաւանց
 բողոքման կարճ ժամանակամիջոցներուն. եր-
 կրորդ գլուխը կը հայի նոյն իսկ կայսեր առջեւ
 ըլլալիք դատաստանաց. աստիճանաբար ատեանէ
 ատեան բողոքի համար արժող կարգաւորու-

¹ Երկուքն ալ Nov. 8 Notit. § 3. 4. յառաջ կը
 բերուին իբրեւ գերամեծար: Երկու փոխանորդներու բար-
 ձուսն ու անոնց տեղ դրուած կոմէսները բացայայտ կը
 շեշտուին Nov. 24 c. 4 եւ Nov. 20 c. 6.

² 8դ հրամանագրով:

Թիւնները կը գտնուին երրորդ եւ չորրորդ գլուխներուն մէջ: Ըստ այսմ պետութեան արեւելեան երկիրներէն եղած այն բողոքներն, որ տասը լիար ոսկոյ արժէք ունեցող — ad decem librarum auri quantitatem — խնդիրներու կը հային, ալ այնուհետեւ մայրաքաղաքին¹ գլխաւոր դատաւորներուն առջեւ պիտի չհանուին, այլ Եգիպտոսի եւ Լիբիոյ համար աւգոստափառ վերակացուէն (Praefectus augustalis)², արեւելեան թեմին համար՝ արեւելեան կոմէսէն³, եւ Ասիական ու Պոնտական թեմերուն գաւառներուն համար անոնց համար յատկապէս որոշուած գերամեծար արանց (viri spectabiles) կողմէն, — «այսինքն՝ կոմէսներէ կամ փոխհիւպատոսներէ կամ պրետորներէ կամ չափաւորողներէ, որոնց յատուկ կերպով յանձնած ենք այդպիսի վէճերը վճռել» — (կ'իմացուին վերոյիշեալ եւ ապա նոյն պատուոյ աստիճանաւ անուանելի կուսակալները) «փոխանակ տեղապահի կայսեր», (vice sacri cognitoris) դատերը պիտի վարուին եւ վերջնականապէս պիտի վճռուին՝ չթողլով ամէն անդրադոյն բողոքի տեղի (nulla post sententiam

1 Արդէն Յուստինիան սահմանած էր (L. 37 C. de appell. 7. 62. a. 529), որ կայսեր եղած բողոքները, երբ խնդիրը 10 լիար ոսկիէ աւելի չէր, քննէ ու վճռէ կայսրմէ անուանուած տեղապահ մը:

2 Ասոր աստիճանն է անմիջապէս Պրետորաց վերակացուէն ետքն ու փոխանորդներէ յառաջ:

3 Տարակուսական կը մնայ Իսաւրիոյ նոր կոմէսին՝ գերամեծարութեան աստիճան ընդունելէն ետքը՝ Արեւելեան կոմէսի իշխանութեան տակ մնացած ըլլալը:

definitivam appellatione porrigenda¹): Իսկ այն պարագաներու մէջ, ուր Գերամեծար կուչուածներուն վճռոյն դէմ բողոք թոյլ տրուած է (ըստ այսմ այն խնդիրներու մէջ, ուր գումարը 10 լիտր ոսկիէն աւելի է, կամ այն պարագայի մէջ, ուր անոնք առաջին ատեանն ըլլալով վճիռ տուած են), բողոքը կ'երթայ կամ կ'ուղղուի միայն եւ միայն՝ Պրետորեանց վերակացուին եւ պալատան գանձապահին ատեանը²:

23րդ հրովարտակին հանուելէն ետքը, 536 տարւոյ ընթացքին մէջ՝ վերն յիշատակուածներուն նման դեռ շատ մը գաւառներու համար նմանօրինակ մասնական օրէնքներ հանուեցան: Հրովարտակ 31րդ (XV. Kal. April. p. c. Belisarii c. v.) կապագոյվկիոյ համար, որուն փոխհիւպատին նոյնպէս անկախ ձեռնհասութիւն տրուեցաւ մինչեւ 500 սկուտի (solidus) վերաբերեալ խնդիրներու մէջ³. եւ նոյն օրը հանուած 31րդ հրովարտակը հայ գաւառներու համար, որոնց վրայ վերը խօսուած է: Յաջորդաբար ելաւ 102րդ հրովարտակը (IV. Idus Jun. p. c. Belisarii) Արարիոյ չափաւորողին եւ 103րդ հրովարտակը (Kal. Jul. p. c. Belisarii) Պաղեստինի փոխհիւպատին համար, գաւառական օրէնքներուն միակն, որ միւսներէն

¹ Nov. 23 c. 3.

² Nov. 23 c. 4.

³ Ա. եւ Բ. կապագոյվկիա գաւառները, որ մինչև նոյն ատեն իրենց գոյութիւնը պահած էին, մէջ գաւառի վերածուեցան այնուհետեւ, Nov. 30 c. 10.

տարբերելով՝ 23րդ հրովարտակին տասը լիտր
ոսկւոյ գումարը իբր որոշիչ սահման կը հաս-
տատէր¹: 548 տարւոյն մէջ (XV. Kal. Oct.
Imp. Div. Justiniani P. P. aug. anno XXI)
Պոնտոսի նորահաստատ փոխանորդին համար
հանուած կարգադրութեամբ դարձեալ «500
սկուար» մէջտեղ ելաւ²:

Քանի մը կէտեր տակաւին կարօտ են լու-
սաւորութեան: 24րդ հրովարտակի 5րդ գլխոյն
եւ 25րդ հրովարտակի 6րդ գլխոյն մէջ Պիսի-
դիայի եւ Լիկաւոնիայի Պրեստորներուն համար
տրուած դատական ձեռնհասութիւնն որոշելու
ժամանակ՝ բացօրոշ կերպով մատնանիշ կ'ըլ-
լուի բողոքի վերաբերող նոր հրատարակուած
կայսերական սահմանադրութիւն մը³, որ սա-
կայն մեղի աւանդուած հաւաքածոյից եւ ո՛չ
մէկուն մէջ կը գտնուի: Անկարելի է, որ անով
23րդ հրովարտակը հասկցուի, ինչու որ թուա-
կանին նայելով, որուն հարադատութեան վրայ
տարակուսելու ամենեւին տեղի չկայ, ասիկայ
24րդ եւ 25րդ հրովարտակներէն աւելի յետ-
նագոյն է. բաց աստի վերեւ յառաջ բերուած
— «Որոնց յատուկ կերպով յանձնած ենք
այդպիսի վէճերը վճռել» — խօսքերը ակն-

¹ Nov. 103 c. 1.

² Edict. Just. 8 c. 1 § 2.

³ Nov. 24 c. 5 — «Որովհետեւ վերջերս հրատարա-
կուած կարգադրութեամբ մը սահմանած ենք, որ 500-
սկուաւէ վեր չեղող իրաց հայող բողոքը քննուի դերամեծա-
րութեան աստիճան ունեցողներէն»: Nov. 25 c. 6՝ «Ըստ
մեր վերջերս դրած օրինացն»:

յայտնի ցոյց կու տան յառաջագոյն տրուած
 գաւառական օրէնքները: Ուստի երկու հրո-
 վարտակներու մէջ գտնուած յայտնի վկայու-
 թեան համեմատ, որ 31րդ հրովարտակով ալ
 հաստատութիւն կը գտնէ¹, արդեամբք եւս
 գոյութիւն ունեցած է այսպիսի հին, հաւանա-
 բար 535ին տրուած հրամանագիր մը: Արդ
 Յուստինիանոս սյնչափ անխելք եղած պիտի
 չըլլայ, որ քանի մ'ամսուան մէջ կատարելա-
 պէս նոր բովանդակութեամբ երկու օրէնք հա-
 նած ըլլայ. հին սահմանադրութիւնն եւ 23րդ
 հրովարտակն ըստ այսմ՝ բոլորովին իրարու յար
 եւ նման եղած պիտի չըլլան: Կրնայ ընդունուիլ,
 որ անիկայ միայն նոր կազմակերպուած գաւառ-
 ներուն հայած եւ ասոնց համար կանոնաւորած
 ըլլայ դատական իշխանութեան յարաբերու-
 թիւնը, մինչդեռ 23րդ հրովարտակը — նկատի
 չառնելով բովանդակ պետութեան համար ար-
 ժէք ունեցող երկու առաջին գլուխները —
 արեւելքի բոլոր թեմերուն համար իրաւական
 իշխանութեան խնդիրը կարգի դնելու սահմա-
 նուած ըլլալով՝ ըստ այսմ՝ ալ բացարձակապէս
 ընդհանրական զօրութիւն եւ արժողութիւն
 ունէր: Բովանդակութեան կողմանէ երկուքին
 մէջ եղած ուրիշ տարբերութեանց վրայ վարը
 յիշատակութիւն պիտի ըլլայ: Այսպէսով կը
 բացատրուի, թէ հին օրէնքին ետեւէն անմիջա-
 պէս նորն ելլելով եւ բովանդակութեան կող-

¹ Nov. 31 c. 1 եւ 3 «Եւ որովհետեւ մեր ջանքն
 այն եղաւ որք եւն:

մանէ ալ այս նորը գաւառական մասնաւոր կարգաւորութիւններուն տեղը բռնած ըլլալով՝ հինը հրովարտակներու ծանօթ հաւաքածոյից մէջ մուտք չգտնելով շուտով մոռացութեան մատնուած է:

Յատուկ դժուարութիւն պատճառած է ի վաղուց 23րդ հրովարտակի տասը լիտր ոսկւոյն եւ մասնական օրինաց 500 սկուտին մէջ եղած տարբերութիւնը¹: Կոստանդիանոսի դրամական բարեփոխութենէն ի վեր մէկ լիտր ոսկւոյ արժէքին համեմատութիւնը կոխուած ոսկեդրամներու հետ (aurei, solidi) միշտ կայուն կերպով նոյն մնաց, այսինքն 1 : 72², եւ այս համեմատականութիւնը նաեւ Յուստինիանոսի ժամանակները որեւիցէ փոփոխութիւն չէ կրած, եթէ նկատի չառնունք նուազ արժէքաւոր արծաթի եւ պղինձի դրամներու ընթացքին փոփոխութիւնը: Իւր օրինաց շատ տեղերուն մէջ՝ ոսկին եւ սկուտը՝ իբր հաւասար օրինական արժողութեամբ դրամներ՝ կը գործածուէին թոշակի եւ նմանօրինակ վճարումներու ատեն³, որով ան-

¹ Cuiacius, Novellarum constitutionum imp. Justiniani expositio. Colon. Agripp. apud Joannem Gymnicum s. a. 190—192. Biener, Geschichte der Novellen Justinians 511, 512.

² Mommsen, Gesch. d. röm. Münzenwesens, 1860. 777. Hultsch, griechische u. röm. Metrologie, 2. Aufl. 1882, 327 ff. Marquardt, Röm. Staatsverwaltung. II, 26 ff. L. 13 C. Th. de suscept. 12. 6 (Valentinian. et Valens. a. 361) եւ ասկէ քաղուած՝ L. 5 C. J. de suscept. 10. 72.

³ Nov. 24, Nov. 25, Nov. 27 եւն:

պատճառ հաւասար եւ համարժէք դրուելու է 10 լիտր ոսկին = 720 սկուտի, Ի յառաջագունէ մերժելու է նաեւ այն անհիմն կարծիքը, իբր թէ ոսկւոյ արժէքին իբր 30% նուազեցման մը հետեւութեամբ 10 լիտր ոսկին = 500 սկուտի եկած ըլլայ: Ասիկայ կ'երեւայ թէ Յուլիանու կարծիքն եղած ըլլայ, որովհետեւ իւր հրովարտակաց համառօտութեան մէջ 23րդ հրովարտակի գոնէ մէկ տեղը „decem librarum auri“ խօսքը՝ „quingentorum aureorum“ ուլ (500 սկուտ) փոխանակած է¹: Ապա ուրեմն հակասութիւնը լուծելու համար եղած այս հնարքն ընդունելի չէ:

Գարձեալ ոմանք այսպէս պատճառաբանած են. 23րդ հրովարտակն իբր յետսագոյն օրէնք՝ յառաջագոյն տրուած 24—28րդ հրովարտակներէն այնպէս վեր է, որ այդ խնդրական տեղերն ալ փոխանակ 500 սկուտի՝ 10 լիտր ոսկի դրուելու է: Սակայն այս լուծման դէմ սա դժուարութիւնը կայ, որ ինչպէս տեսանք, 500 սկուտը աւելի ուշ ժամանակ տրուած օրէնքներուն մէջ ալ կայ. իսկ այս բանը օրէնսդրին մէկ սխալին կամ անմտադրութեանը վերագրելու բնաւ պատճառ չկայ: Ասկէ զատ կը մնայ յիշատակել, թէ 23րդ հրովարտակը իբր յետսագոյն ընդհանուր օրէնք (lex posterior generalis)՝ հին մասնական օրէնքներն ամենեւին չի խափաներ:

¹ Julian. c. 91. Cuiacius անդ կ'առաջարկէ փոխանակ D aureorum՝ DCCXX կարգաւ:

Տարբերութեան լուծումը պէտք է փորձել ուրիշ ճամբով. եւ ըսուածը կրկնելու վտանգով իսկ՝ պէտք ենք անգամ մ'ալ դառնալ կուսակալաց իբրեւ գերամեծար դատաւոր բողոքը նկատողութեան առնելու ձեռնհասութեան: Լաւ միտ դնելով 23րդ հրովարտակին եւ նոյնին մէն մի գաւառի համար տրուած օրէնքներու հետ յարաբերութեան, կը տեսնենք սա մտադրութեան արժանի իրողութիւնը, թէ բողոքի ատենական երկու իշխանութիւն ղանաղանելու է:

1. Կուսակալի վերին ատենական իրաւասութիւնն՝ իւր յատուկ գաւառին համար եւ իւր գաւառէն եղած բողոքները: Այս վերին ատենական իրաւասութիւնն ունի կուսակալը հանդէպ ստորակարգեալ դատաւորներու, քաղաքային պաշտօնատարներու, քաղաքաց պաշտպաններու (Defensor) եւն¹, ինչպէս նաեւ փոխանորդ դատաւորներու, բաւական որ ասոնք գերամեծարներու կարգէն չըլլան: Եթէ վէճի առարկան 500 սկուտէն աւելի չէ, այն ատեն — ինչպէս որ 24—30րդ հրովարտակները (31րդ եւ 103րդ հրովարտակներն առ այժմ նկատի չենք առնուր) միաբան հաստատած են —, այս դէպքերու մէջ

¹ Ըստ Nov. 15 c. 3 § 2 եւ c. 5՝ քաղաքաց պաշտպանները ձեռնհասութիւն ունեն մինչեւ 300 սկուտի հասնող գումարներու. եւ ասոնց դէմ եղած բողոքը կ'ուղղուէր կուսակալներու: Ստորագաս կամ օգնական դատաւորներու (judices pedanei) նկատմամբ հմտ. Nov. 82 c. 4.

կուսակալի որոշումը վերջին ատեան կը կազմէ եւ վերջնական է: Եւ իրաւասական այս որոշումը 23րդ հրովարտակով ալ փոփոխութիւն կրած չէ, մասնաւորապէս կուսակալին գաւառներէն եկած այս բողոքներուն համար 10 լիտր ոսկւոյ որոշեալ գումարը 500 սկուաի տեղ դրուած չէ: Եթէ այս հրովարտակին 3րդ գլխոյն մէջ Ասիական ու Պոնտական թեմերուն կոմէսները, փոխհիւպատները եւ այլ գերամեծար դատաւորները Աւգոստական վերակացուին եւ Արեւելից կոմէսին հաւասար նկատուած են աստիճանաւ — որոնց երկուքն ալ թէեւ շատ մը գաւառներու վրայ հսկողութիւն կ'ընէին, բայց յատուկ գաւառ մը չէին կառավարեր —, ասկէ կրնայ եզրակացուիլ, թէ հոս դրուած կանոնը, մանաւանդ 10 լիտր ոսկւոյ իրաւասական չափը չ'արժեր այն բողոքներու համար, որոնք բուն անոնցմէ կառավարուած գաւառներէն կու գան: Ասոնց համար արդէն նախորդ գաւառական կարգաւորութեանց մէջ օրինական կանոններ դրուած էին: Այս կանոնները, ինչպէս արդէն ըսինք, 23րդ հրովարտակին հետ ի միասին ի զօրութեան մնացած են եւ իբրեւ մասնական օրէնք ի վեր են քան նոյն հրովարտակը: Միայն այսպէսով կը բացատրուի, թէ 23րդ հրովարտակէն ետքն ալ դեռ իւրաքանչիւր գաւառի համար նմանօրինակ օրէնքներ կրնային հանուիլ:

2. Գերամեծարութեան աստիճան ունեցող կուսակալներու վերին դատական իրաւա-

սութիւնը իրենց սեպհական գաւառէն դուրս եւ ինչ ինչ դրացի գաւառներու վրայ: Թիւ 1ին մէջ յիշուածէն բոլորովին տարբեր այս բողոք ընդունելու իշխանութիւնն է, որ 23րդ հրովարտակին մէջ օրինապէս կարգադրուած է: Այս բողոք ընդունելու իշխանութեան նկատմամբ նախաւոր կարգադրութիւններ ասկէ յառաջ ալ կրնան ցոյց տրուիլ եւ հաւանաբար ինչ ինչ փոխանորդներու բարձման հետ առնչութիւն ունին. այսպէս զ. օր. Պիսիդիոյ եւ Լիկաւոնիոյ նախկին վերակացուներուն դէմ՝ յառաջ քան անոնց Պրետորութեան բարձրացումը՝ եղած բողոքները կ'ըլլային Ասիական փոխանորդը փոխանակող Պակատեան Փիւռիդիոյ կոմէսին¹, եւ նմանօրինակ իշխանութիւն տրուած ըլլալու է Ա. Գաղատիոյ կոմէսին ալ Պոնտոսի զանազան գաւառներու համար: Արդ 23րդ հրովարտակն այս կարգաւորութիւններն Արեւելքի համար ընդհանրացուցած եւ մասնական որոշումները ճշգրտած է: Ըստ այսմ այս մասնաւոր իրաւասութիւնն ունին՝

—) ոչ թէ ամէն կուսակալ, այլ միայն Ասիական եւ Պոնտական թեմերու բացօրոշ կերպով առ այս իրաւասութիւն ընդունած կուսակալները եւ մէկ քանի Արեւելից թեմին վերաբերողները².

¹ Nov. 24 e. 4. 5. Nov. 26 e. 6.

² Տարակոյս չկայ, որ Պակատ. Փիւռիդիոյ եւ Ա. Գաղատիոյ կոմէսներն ալ այս իշխանութիւնն ունեցած են:

բ) ոչ երբեք գերամեծարութեան նոյն աստիճանն ունեցող կուսակալաց հանդէպ, այլ միշտ ստորին աստիճան ունեցող (clarissimi, Praesides եւն) դրացի կուսակալներու հանդէպ: Վերջիններուս ըլլայ առաջին կամ ըլլայ նաեւ երկրորդ աստիճանի (Instanz) մէջ տրուած վճիռներուն դէմ բողոքն այլ եւս պիտի չուզուի փոխանորդին կամ Պրետորաց վերակացուին, այլ դրացի գաւառի մը մասնաւորապէս առ այն կարգուած գերամեծար դատաւորի մը (iudex spectabilis), որ արքունի դատարանի ձեւակերպութեանց համեմատ դատելու եւ վճռելու իրաւունքն ունի¹:

է) Այսպիսի դէպքերու՝ եւ այն մի միայն ասոնց մէջ — եւ ոչ թէ — ինտակ գացող դէպքերու մէջ — գերամեծարին վճիռը վերջնական եւ վճռական է այն ամէն ինդիրներու մէջ որ մինչեւ 10 լիտր ոսկւոյ կը հասնին:

Թէ 23րդ հրովարտակի ճշմարիտ իմաստն այս է, կը հետեւի ան ուղղակի, ինչպէս էջ 74 եւ 78 ցոյց տրուեցաւ, 30րդ գլխոյն բացատրութենէն, եւ ուղղակի կը հաստատուի 4րդ գլխով՝ զոր անոր յաւելուածն ու

Արեւելից թեմին մէջ այս բացառիկ դիրքը տրուած է Պաղեստինի փոխհիւպատին. Nov. 103:

¹ Nov. 23 e. 3 — sacro auditorio adhibito — vice sacri cognitoris. Այս բանաձեւերու մասին հմտաւ. Bethmann-Hollweg, անդ III, 335.

մեկնութիւնը համարելու ենք: Հոս, աստիճանաբար ստորնագոյն ատեանէ առ բարձրագոյն ատեան ընթացքը պահելու համար, բողոքներու գերամեծար դատաւորէ մը ուրիշի մը առաքումը կ'արգելուի, եւ միեւնոյն պատճառաւ¹ կայսերական փոխանորդ դատաւորներու (եթէ գերամեծարի աստիճանն ունին) վճռոյն դէմ բողոքներ ընդունելու իշխանութիւնը կը բարձուի գաւառական կուսակալներէ. եւ ապա այսպէս յառաջ կը տարուի. «Իսկ գաւառաց նախագահներէն եւ մեղմէ դրուած դատաւորներէն, եթէ գերամեծար դատաւոր չեն, յիշեալ քանակութեան սահմանին մէջ կը կարգադրուի:»

Ուրիշ խօսքերով. միայն ստորին աստիճան ունեցող կուսակալներու եւ դատաւորներու վճիռներուն դէմ եղած բողոքները կրնան դրացի գաւառին մէկ գերամեծարին ուղղուիլ, եւ միայն այս բողոքներու ատեն 10 լիտր օսկոյ որոշիչ չափը նշանակութիւն կը ստանայ: Իսկ թէ ք կէտին մէջ յիշուած այս դէպքերուն համար 500 սկուտի գումարը պահպանուած չէ, պարզապէս անով կը մեկնուի, որ խնդիրը հոս մասնաւոր եւ բարձրագոյն իրաւասութեան վրայ էր, եւ ըստ այսմ վերին դատաւորին իշխանութեան սահմանն ալ կրնար բարձրացուիլ:

¹ «Չըլլայ թէ կարծուի թէ դատը ոչ աստիճանաբար, այլ սխալ տեսնուած է:»

Թէեւ որոշ, ճշգրիտ տեղեկութիւն ալ չունենանք, թէ մէն մի գաւառ որ դրացի գերամեծարին կ'իյնար¹, այսու հանդերձ այս նկատմամբ մեր աղբիւրները գոնէ երկու օրինակ մեր առջեւը կը դնեն: Այս օրինակներէն մին մեր առջեւը կը դնէ 31րդ հրովարտակը՝ Հայաստանի համար: Ինչպէս գիտենք, նոր կազմակերպուած չորս գաւառներէն երկուքը՝ Բ. եւ Գ. Հայք՝ նախագահներու, ուստի թեմակալներու ներքեւ գրուեցան, իսկ միւս երկուքը գերամեծարներու ներքեւ, այսինքն Ա. Հայք՝ Փոխհիւպատի մը եւ Գ. Հայք՝ Կոմէսի մը ներքեւ²: Այս աստիճանաց յարաբերութեան եւ 23րդ հրովարտակին համապատասխան էր, որ Բ. Հայոց բողոքները՝ Ա. Հայոց փոխհիւպատին, եւ Գ. Հայոց բողոքները՝ Բ. Հայոց Կոմէսին իբր մերձաւոր գերամեծար դատաւորաց ներկայացուէին: Ընդհակառակն Ա. եւ Գ. Հայոցմէ եկող բողոքներու համար մասնաւոր որոշողութեան մը

1 Պոնտական թեմին մէջ միայն երկու գաւառ — Bythinia եւ Galatia salutaris — կար, որոնց գլուխը Գերամեծար շէր: Շատ աւելի էին այսպիսի գաւառներ ասիական թեմին մեջ զ. օր. Պամփիլիա, Փոխգիա, Կարիա, Լիւդիա եւն: Սակայն պէտք ենք նկատել որ Ասիոյ կուսակալը փոխհիւպատ էր եւ Գերամեծար. ասոր ձեռքին տակն էին բաց ի իւր գաւառէն՝ նաեւ Հեղեսպոնտոս եւ կղզիք գաւառները: Notit. dign. Or. XX. Nov. 8. Notit. § 2.

2 Nov. 31 c. 153 — «այնպէս որ չորս Հայքերէն երկուքը Գերամեծարի ասկէն՝ մին փոխհիւպատի եւ միւսը Կոմէսի, իսկ երրորդն ու չորրորդը՝ գահերէցներու յո»

պէտք չկար, որովհետեւ անոնց կուսակալներուն առ այն ունեցած իշխանութիւնը մնաց: 31րդ հրովարտակի մէջ 500 սկուտի յիշատակութիւնը յամենայն դէպս տարակոյս յառաջ կը բերէ, ինչու որ ըստ սկզբանց, տասը լիտր ոսկւոյ գումարը կը սպասուէր: Եթէ սակայն խնդրական տեղին աւելի մանր քննուի¹, պիտի տեսնուի, թէ հոն երկու գերամեծարներուն ատենական իրաւասութեանը սահման մը որոշուած չէ, այլ լոկ պատճառաբանելու համար, թէ ինչու միւս երկու Հայաստանները մէկալ Հայաստաններուն ենթարկուեցան, կը կցուի այն ի հարկէ ոչ շատ ուղղամիտ դիտողութիւնը, թէ կայսեր ջանքն եղած է մինչեւ 500 սկուտ արժողութիւն ունեցող խնդիրներու մէջ բողոքները մայրաքաղաքի դատարաններէն հանել եւ զանոնք դրացի գերամեծարներուն վերապահել: Սակայն փոխհիւպատոսին՝ ինչպէս նաեւ Կոմէսին կողմանէ 23րդ հրովարտակին գործադրութեան բնաւ չէր հակառակեր այս դիտողութիւնը. ուստի Բ. եւ Դ. Հայոցմէ եկող բողոքներու պարագային պէտք էր որ 10 լիտր ոսկւոյ գումարը իրենց համար որոշիչ նշանակութիւն ունենար:

Պաղեստինեան երեք՝ Ա Ռ ա ջ ի ն, Ե Ր կ Ր Ր զ եւ Ե Ր Ր Ր զ Պ ա ղ ե ս տ ի ն

1 Nov. 31 անդ. «Մեր դիտումն է, որ մինչեւ 500 սկուտ հասնող իրաց դէմ եղած բողոքները մեր մայրաքաղաքը առարուելու չեն, այլ մերձաւոր այն դատաւորին, որ գերամեծարութեան աստիճան ունի»:

գաւառներու կուսակալներէն¹, միայն Առաջինը Յուստինիանու ձեռօք 103րդ հրովարտակով փոխհիւպատ եւ գերամեծար եղաւ, մինչդեռ միւս երկուքը միայն իւր պարզ նախագահ մնացին: Երդ՝ կայսրն 23րդ հրովարտակի ոգւոյն համաձայն միեւնոյն առնն անոր յանձնեց վերին դատական իրաւասութիւնը միւս երկու գաւառներուն վրայ եւ անոր սեփականեց բողոքները — ἐξ ἐκατέρας Παλαιστίνης (երկու Պաղեստիններէ) — եւ այն՝ անվիճելի կերպով վճռելու իրաւասութիւն տալով անոր մինչեւ տասը լիւր օսկւոյ խնդիրներու մէջ, քանի որ հոս խնդիրն էր օտար գաւառներէ եկող բողոքներու վրայ²: Միւս կողմանէ կայսրը, 548ին ճրդ արքունի հրովարտակաւ Պոնտոսի երկրին փոխաներդին դիրքը նորոգած միջոցին, 500 սկուտի գումարը սահման դրաւ ասոր համար, վասն զի խնդիրը լոկ իրեն իրաւասութեան սահմանին մէջ եղող եւ ոչ թէ օտար երկրներէ եկած բողոքներու վրայ էր³:

1 Notit. dign. Or. II գիտէր արդէն երեք գաւառայսիրն Palaestina, Palaestina secunda եւ Palaestina salutaris. առաջինը՝ որուն գլխաւոր քաղաքն էր Կեսարիա, հիւպատի մը տակն էր: Նոյնպէս Hierocles 43. 44. Հմմտ. Kuhn, անդ II, 318 ff.

2 Nov. 103 e. 1. «Էսեւ մէն մի Պաղեստինէ իրեն բերուած բողոքները՝ մինչեւ 10 լիւր օսկւոյ»

3 Edict. § e. 1. § 1. «Յառաջ ունեցածն ալ՝ այսինքն կայսերական դատաստանարան՝ ետ տուինք անոր՝ 500 օսկիւտ աւելի շեղած խնդիրները քննելու — հոն ըստ իրաւանց դատելով» — Արարիոյ չափաւորելին համար Nov. 102ի մէջ բացայայտ որոշում չկայ:

Հռովմէական սատրապութեանց յարա-
 բերութեանց վրայ խօսք եղած միջոցին՝ էջ 58
 յիշուեցաւ 529 տարին հրատարակուած օրէնքը՝
 L. 5 C. J. de temp. et repar. app. 7, 63՝
 որուն մէջ Յուստինիանոս կայսերական արքունիք
 բողոք ներկայացընելու ժամանակամիջոցները
 սահմանած ատեն կը յիշէ նաեւ Հայաստանէն
 եւ ազգերէն գալիք բողոքները¹: Թէ հոս խըն-
 դիրը սատրապներու կողմանէ տրուած վճիռնե-
 րուն դէմ բողոքի մասին ըլլայ, անկարելի կը
 համարիմ. այս տեղը պէտք է կապակցութեան
 մէջ դնել Հայաստանի զինուորական յարաբե-
 րութեանց վրայօք Յուստինիանոսի բարենորո-
 գական կարգադրութեանց հետ, որոնց վրայ
 վերը խօսուեցաւ: Ըստ այսմ սատրապութեանց
 համար, անոնց ուրոյն գաւառի մը միացուելէն
 ու վերածուելէն յառաջ, երկու կոմէս անուա-
 նուեցան Հայաստանի զօրաց Մագիստրոսիններ-
 քեւ, եւ ասոնք իրենց զինուորական իրաւասու-
 թեան հետ, զոր ունէին նաեւ միւս կոմէսները,
 տեսակ մը քաղաքական իրաւասութիւն ալ ի
 գործ դրած են: Սակայն կոմէսներու դէմ
 տրուած բողոքներուն, յուստինեան L. 38 C. J.
 de app. 7. 62 կարգադրութեան մը համաձայն,
 վճիռ կու տար՝ կայսերական արքունի գատա-
 րանի վրայէն ձեւացուած, պաշտօնէից վերակա-
 ցուէն եւ պալատան գանձապահէն բաղկացած

1 Թուականն է՝ Dat. XV. Kal. Dec. Chalcedone
 Decio v. c. cons.

յանձնաժողով մը¹։ Սատրապութեանց մէջ կոմէսներու գէմ՝ բարձրացած այս կարգի բողոքները կապ ունին L. 6 cit. հետ։

Հայկական յարաբերութիւններուն կարգադրութեան կցեց Յուստինիանոս նոյն երկիրներուն մէջ նիւթական իրաւունքի բարենորոգում մը՝ բառնալով ամուսնական ու ժառանգական իրաւանց մէջ ի հնուց զօրող մասնական իրաւական սովորութիւններն եւ հաստատելով հռովմէական իրաւունքը՝ եթէ տակաւին հոն ի զօրութեան չէր։ Ժառանգական իրաւանց մէջ՝ հակառակ ելաւ կայսրը կանանց օրինական ժառանգական յաջորդութեան իրաւունքէն զըրկման, ամուսնական իրաւանց մէջ՝ կանանց սովորական դարձած վաճառումին՝ որ ինչպէս շատ մը կէս քաղաքակիրթ ժողովուրդներու, նոյնպէս Հայոց քով ալ ի գործածութեան էր։ Արդէն 535ին հանուած էր օրէնք մը՝ յուստինեան ծանօթ 13 հրովարտակներուն երրորդը², որով աղջկանց եւ մանչերու հաւասարապէս ծնողաց ժառանգն ըլլալու իրաւունքը կը կարգադրուէր. յաջորդ տարին կայսրը՝ 31րդ հրովարտակն եւ միաժամանակ նոյն հրովարտակն բացայայտ կերպով մատնանիչ ընելով հանեց երկրորդ կարգադրութիւն մը, 21րդ հրովարտակը³, որ կը հրամայէր ընդհանրապէս ամէն օրինաւոր ժառան-

¹ P. Krüger L. 38ը կը գնէ 529ին։ Թուականը կը պակսի։

² Dat. X. Kal. Aug. Belisario v. c. cons.

³ Dat. XV. Kal. Apr. post cons. Belisarii v. c.

գական դէպքերու համար հռովմէական իրաւանց տրամադրութեան համաձայն իգական եւ արական ազգականաց մէջ հաւասարութիւն եւ ամէն տեղ ու միշտ հռովմէական օրէնքներուն գործածութիւնը, եւ այնու նաեւ լուեխայն կանանց գերեզմանութեան պարսաւելի զեղումը կը խափանէր¹: Երկու օրէնքներն ամէն տեղ իրարու հետ չէին համաձայնիր, մանաւանդ իրենց գործադրութեան դրուելու ժամանակին նկատմամբ², եւ ասոնք պատճառ ալ տուին շարք մը անդրագոյն խնդիրներու, որոնց մասին սակայն հոս խօսիլն զանց կ'առնունք: Միայն կէտ մը շօշափենք, այսինքն արդեօք այս երկու օրէնքներն ամէն հայ երկիրներու, թէ միայն որոշ մասերու համար հանուած են: Թէ 3րդ հրամանագրի եւ թէ 31րդ հրովարտակի ընդհանուր կերպով բռնուած վերնագրութիւններէն կրնայ հետեւցուիլ, թէ երկուքն ալ ամբողջ չորս հայական գաւառներու համար դրուած են: Ասոր հակառակ կ'ելլէ սակայն այն, որ

1 Nov. 21 Ե. 1. — «Նոյնպէս մեր (ժառանգական) օրէնքն պահուելու է Հայոցմէ եւ այս կէտին մէջ Հայոց օրէնքները Հռովմէականներէն խտորելու չեն — վասն զի ամէնքը Հռովմ. օրինաց հպատակ են:» 3րդ հրամանագիրը բացայայտ կերպով Հռովմէական օրինաց պատրաստութեանը վրայ կը խօսի. «Ասան զի այս պատճառաւ արդէն մեր օրէնքները հոն խտրեցինք»:

2 3րդ հրամանագիր ՊԼ. 1, § 1ը կանխիչ արժողութիւն պիտի ունենար մինչեւ Յուստինիանու թագաւորութեան սկիզբը: Իսկ Nov. 21 Ե. 2 կանխիչ արժողութիւն պիտի ունենար ժամանակին ինդիկաիոնին 14րդ տարւոյն սկիզբէն, որ է ըսել 1 Սեպտ. 535/536:

ասոնցմէ երկուքը (Բ. եւ Գ. Հայք) արդէն դարերէ ի վեր իբրեւ գաւառ՝ հովմէական պետութեան վերաբերած էին, եւ դժուարաւ կրնայ ենթադրուիլ, թէ նոյն գաւառներն այնչափ երկար ատեն հռովմէական պետութեան իրաւունքէն եւ նոյնին գործածութենէն զերծ եղած ըլլան. մինչդեռ տարակոյս չկայ, որ Առաջին Հայք (յառաջուան Մեծ Հայաստան) եւ Գ. Հայք (նախկին սատրապութիւնք) մինչեւ Յուստինիանու կառավարութեան ատեն իրենց սեպհական իրաւանց ու իրենց սովորութեանց համաձայն կառավարուած էին, եւ հռովմէական իրաւունքն իրենց մէջ արժած պիտի չըլլայ: Հոս աւելցընելու է հետեւեալն ալ: 21րդ հրովարտակը ուղղուած էր Ա. Հայոց տակաւին նորոգ կարգուած Ակակիոս փոխհիւպատին, որուն, ինչպէս գիտենք, միանգամայն յանձնուած էր իշխանութիւնն այն սատրապութեանց վրայ, որոնցմէ Գ. Հայք ձեւացած էր¹: Թէպէտ եւ Յրդ արքունի հրովարտակին մէջ կը պակսի անունն՝ առ որ ուղղեալ է, սակայն բնագրին մէջ գործածուած տիտղոսէն² կասկածի տեղի չի մնար, թէ միեւնոյն Ակակիոսն եղած ըլլայ այն, որուն ուղղուած էր այս օրէնքն ալ: Այսպէս ի նպաստ ասոր կը խօսին պարագաներոշարք մը՝ մինչեւ աստիճան մը հաւանականու-

¹ Այս կերպարանափոխութիւնը մատնանիշ կ'ընէ 21րդ հրովարտակին յառաջարանը:

² Nov. 21 — «2եր գերամեծարութիւնը» Edict. 3 c. 1 — «2եր Գերամեծարութեանը»

Թեամբ թէ Յուստինիանոսի ձեռօք բարձուած
 ազգային առանձնայառուկ սովորութիւնք ի զօ-
 րութեան էին միայն նախկին Մեծ Հայաստանի
 եւ սատրապութեանց սահմաններուն մէջ, եւ թէ
 այս պատճառաւ նոյն կրկին օրէնքներն ալ
 դրուած են Հայաստանի այս մասերուն հա-
 մար միայն:

ԸՁԳՆՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՆ

- Ա. Գալեմքեաբեաւն զ. Գ. Վ. Ուսումնասիրութիւնը Լեհահայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիշոֆ, Լեհահայոց հին իրաւունքը: 2. Գոլեք, իրաւունք չայոց: 1890: Էջ 85+59: Ֆր. 1.25
- Բ. Մեմեկիչեաւն զ. Գ., Ազգաբանութիւն ազն. զարմին Տիւզեանց: 1880: Էջ 50: Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեաւն զ. Յ., Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ զրոց: 1891: Էջ ԺԱ+159: Ֆր. 1.25
- Դ. Տաւ Գ., Արեւելեան Հայք ի Պուրովինա: Թրգմ. զ. Գ. Վ. Գալէմքեաբեան: 1891: Էջ 79: Ֆր. —.85
- Ե. Տաշեաւն զ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնը Ստոյն-Կալիստենեայ Վարուց Աղեքսանդրի: 1892: Էջ 7+272: Ֆր. 3.—
- Զ. Տրվիչե Ա. եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. զ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: Էջ 82: Ֆր. 1.—
- Է. Մառ Ն., Ամանային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Ո. Անտիեան: 1892: 89: Ֆր. 1.25
- Ը. Կարրիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. զ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: Էջ Ժ+51: Ֆր. 1.—
- Թ. Գալեմքեաբեաւն զ. Գ. Վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1893: Էջ 232: Ֆր. 2.50
- Ժ. Կոնիքիք Փր. Կ., Ժննութիւնը զրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. զ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: Էջ Է+92: Ֆր. 1.25

- ԺԱ. Գոսվրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յԵղիսաբեթու-
պոլիս Դրամսիրուանիոյ 1680—1779: (1 զըն-
կատիս.) 1893: Էջ Ժ + 533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Զննոր Գլակ, համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: Էջ Զ + 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փ., Հայ գիւղական տունը:
Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէգիկճեան: (6 տխտկ. 55
պտկ.) 1894: Էջ Ը + 103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Կարրիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ. Հոր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Բ.
Վ. Տաշեան: 1894: 8° Էջ ԺԱ + 43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն
փոխանեալ բառից Ա.՝ Հ. Հիւսզման, Սեմական
փոխանեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փրորէ-
ման Կ., Յունական փոխանեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւսզման, Հայկական Յատուկ անուանք:
1894: Էջ Թ + 145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Մատենագրական Մանր
Ուսումնասիրութիւնը. Մասն Ա: Ա-Զ. Նեմեսիոս,
Պրոկղ Դիաղոխոս, Խոսրովիկ, Գիրք Հերձուածոց,
Պրոկղ եւ Սեկունդոս: 1895: Էջ ԺԲ + 296:
Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Հայկական աշխատսիրութիւնը
հայազէտ Պ. Փէթթէրի, ամփոփուած եւ թարգմ.
ծանօթութեամբ: 1895: Էջ Թ + 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիւրիկեան Կ., Սեւ ծովու ոռոսական եզերքը:
1895: Էջ 92 Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գոսվրիկեան Հ. Գ. Վ., Դրամսիրուանիոյ Հայոց
Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերպ Հայաքա-
ղաքի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: Էջ Թ + 352:
Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան Հ. Բ. Վ., «Վարդապետութիւն առա-
քելոց» անվանեալ կանոնաց մատեանը. Թուղթ
Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թաղղէի:
1896: Էջ Թ + 442: Ֆր. 6.—
- ԻԱ. Տոմաշէկ Վ., Մասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց
սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հե-

- տազօտուծիւն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկճեան: 1896: էջ Է+62: Ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարրիէր Ա., Արգարու գրոյցը Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1897: էջ ԺԵ+107: Ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանէան Հ. Ղ. Վ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ոամկօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ. Մասն Ա. Ռամկօրէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897: էջ Ը+272: Ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանէան Հ. Ղ. Վ., Հետազօտութիւնք նախնեաց ոամկօրէնի եւն: Տետր Բ: 1897: էջ Ա—Ը: 273—522: Ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեղցէր Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմքեարեան: Յաւելուածք 1. Յանկ Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897: էջ Ը+130: Ֆր. 1.50
- ԻԶ. Մեմէվիշեան Հ. Գ. Վ., Գիրք (կամ յօդուած) գրելու արուեստը: Յաւելուած՝ Գիրք կարգալու արուեստը: 1898: էջ Է+118: Ֆր. 1.25
- ԻԷ. Խաչաթեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: էջ Է+53: Ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչութեան արուեստին: (10 զնկատիպ պատկերով): 1898: էջ ԺԱ+202: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադէաշեան Յ., Փ. Բիւզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Քննութիւնն Մ. Խորենացու աղբիւրների մասին: 1898: էջ Թ+175: Ֆր. 2 50
- Լ. Մանրեան Լ., Հայերէն քարքանախօսութիւն: Թրգմ. ի ուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899: էջ Է+26: Ֆր. —.50
- ԼԱ. Բօնեան Հ. Յ. Վ., Հայք ի Չմիւնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Ա. Չմիւնիա եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899: էջ ԺԲ+369: Ֆր. 5.—

- 1Բ. Հօսէան շ. Ե. Վ., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջա-
 կայս: Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին զլիակոր
 քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերագարդ:) 1899:
 էջ Ժ+161: ֆր. 2.50
- 1Գ. Գոյլիկեան շ. Գ. Վ., Հայք յԵղիսարեթուպոլիս
 Դրանսիոյ Բ. Հոր. 1780—1825: 1899:
 էջ Է+554: ֆր. 5.—
- 1Դ. Գագանճեան Ե., Եղիկիոյ Հայոց գաւառաբար-
 քառք: 1899: էջ Է+120: ֆր. 1.—
- 1Ծ. Կարիէրեւ., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեծեան-
 ներն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համե-
 մատ: Թրգմ. շ. Ե. Վ. Տաշեան (1 քարտէզով):
 1899: էջ 43: ֆր. —.70
- 1Զ. Տաշեան շ. Ե. Վ., Ժողովածոյք տապագ վար-
 դանայ, ըստ Ն. Մատի, տեղեկատուութիւն եւ
 քաղուածքներ: 1900: էջ ԺԱ+193: ֆր. 2.50
- 1Է. Տաշեան շ. Ե. Վ., Մատենագրական Մանր Ու-
 տումասիրութիւնք. (տես ԺԶ): Մանր Բ: Է-Ժ.
 Խիկար եւ իւր իմաստութիւնն, Ագապտոս եւ իւր
 Յորդորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն
 Աբգարու եւ Զրիստոսի ըստ Նորագիւտ արձանա-
 գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիղեայ Վեց-
 օրեայք: 1901: էջ ԺԲ+384: ֆր. 4.50
- 1Ը. Տէր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաւս-
 տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: էջ
 Ը+110: ֆր. 1.50
- 1Թ. Վեքեր Ս., Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ.
 շ. Բ. Պիլէգիկճեան: 1901: էջ Ծ+77: ֆր. 1.—
- 1Ծ. Սանտաշճեան Յովսէփ Վ., Ատրեստանեայ
 եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ
 որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխարհին պատմութեան
 կը վերաբերին: 1901: էջ 262: ֆր. 4.50
- 1ԾԱ. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական
 դիւցազնական վէպը: 1903: էջ Ը+72: ֆր. 1.—
- 1ԾԲ. Մեճեփիշեան շ. Գ. Վ., Արդի լեզուագիտու-
 թիւնք: Հոր Ա.: 1903: էջ Ը+204: ֆր. 3.—

- ԽԳ. Մարկոսյան Ե., Հայ Բնագիտություն: Թրգմ. Հ. Թ.
 Կենդանական: 1903: էջ 39: Ֆր. -75
- ԽԴ. Գեղեցեկ Ն., Սկզբնաորույթի մասին Բիզանդիանի քա-
 նակագրությանը դրույթի մասին (1 քարտեզով): Թրգմ. Հ.
 Գ. Գարսնիքի: 1903: էջ Է+83: Ֆր. 2.—
- ԽԵ. Կիլիկիական Բ. Վ., Ժողով, Ժողով-Տնօրեն և
 Հոմ-Ալայ, պատմական և տեղագրական ուսում-
 նասիրույթի մասին: 1904: էջ Ը+117: Ֆր. 1.50
- ԽԶ. Կիլիկիական Բ. Վ., Կոլոտ Յովհաննիսի Պատ-
 րիարք. պատմագրական և բանասիրական ուսում-
 նասիրույթի մասին: 1904: էջ ԺԴ+227: Ֆր. 3.50
- ԽԷ. Պեղեկյան Ն., Նպաստ մը հայ. լեզուի պատ-
 մույթի մասին: Թրգմ. Հ. Գ. Գարսնիքի: 1904:
 էջ Ը+87: Ֆր. 1.25
- ԽԸ. Տեր-Սյրիանյան Գ. և Ամառյան Ն. Ե.
 Բնագիտական և համեմատական Եգիպտոսի նորագիտ
 ծննդագրություն: 1904: էջ Է+105: Ֆր. 1.50
- ԽԹ. Գովհարյան Ն. Գ. Վ., Հայք յԵգիպտոսի թուրքացի-
 ցի: Կոթ. 1825-1904: էջ Ժ+658: Ֆր. 7.--
- Ժ. Երեմյան Մ., Հայաստան, Արևմտյան և արև-
 մտյան Պարսկաստանի քաղաքական-առարկայական
 սեպագրություն համաձայն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլգրիմ-
 ժանյան: 1904: էջ Է+222: Ֆր. 3.—
- ԺԱ. Խաչատրյան Գ. Մ., Հայ Արշակունցի ըստ
 Մովս. Խորենացու, կամ Նոր ուսումնասիրու-
 թի մասին Մովս. Խորենացու մասին: Թրգմ. Ար-
 սեն, Ս. Սիմոնյան: 1906: էջ Ը+124: Ֆր. 1.50
- ԺԲ. Պեղեկյան Ն., Հայերեն և դրացի լեզուների:
 Թրգմ. Հ. Թ. Կենդանական: 1907: էջ ԺԱ+257:
 Ֆր. 5.—
- ԺԳ. Հիսթորիա Ն., Հին Հայոց տեղայն աշխարհ:
 Թրգմ. Հ. Բ. Պիլգրիմյան: 1907: էջ ԺԶ+443:
 Ֆր. 7.—
- ԺԴ. Պեղեկյան Ն., Հին հայերենի ցուցակային դերանուն-
 ները: Թրգմ. Հ. Ե. Տաշեան: 1907: էջ Է+90:
 Ֆր. 2.—

- ԺԾ. Գալիկոսիանի Կ. Վ., Կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ ժամանակին հայ կաթողիակեայք: 1908: էջ ԺԳ+433: Ֆր. 5.—
- ԺԶ. Ամսոնեան Հ., Հայերէն նոր քաներ նորագիտ Մասցորդաց գրոց մէջ: 1908: էջ 38: Ֆր. — 60
- ԺԷ. Կիւրիանի Բ. Ժ. Վ., Եղիշէ, քննական ուսումնասիրութիւն: 1909: էջ ԻԸ+458: Ֆր. 7.—
- ԺԸ¹. Ակիանեան Հ. Ն., Տիմոթէոս Կուզ հայ մատենագրութեան մէջ: էջ 1—60:
- ԺԸ². Ամսոնեան Հր., Հայերէն նոր քաներ Տիմոթէոս Կուզի Հակամատութեան մէջ: 1909: էջ 61—106: Ֆր. 1.50
- ԺԹ. Ակիանեան Հ. Ն., Չարարիա Ես. Գնունեաց եւ իւր տաղերը: 1909: էջ ԺԲ+87: Ֆր. 1.—
- Կ. Ակիանեան Հ. Ն., Կիւրիոն Կաթողիկոս վրաց: 1910: էջ ԻԸ+315: Ֆր. 5.—
- ԿԱ. Մեմեկիշեան Հ. Գ. Ժ. Վ., Հայերէն լիզուի ուղղագրութեան ինդիքը: 1910: էջ 73: Ֆր. 1.—
- ԿԲ. Գիւրիանի Կ., Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան եւ անոնց դիւանագիտական եւ ազգային-իրաւական յարաբերութիւնները Յուստինիանու ժամանակ: Թրգմ. Հ. Հ. Համբարեան: 1911: էջ Ը+162: Ֆր. 2.50
- ԿԳ. Մարտեանեան Խ., Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքն ու հին Հայոց քաղաքացիական իրաւունքը: 1911: էջ ԺԲ+344: Ֆր. 5.—
- ԿԴ. Առաքելեան Հ., Պարսկաստանի Հայերը, նրանց անցեալը, ներկան եւ ապագան: Ա. 1911: էջ Ը+97: Ֆր. 1.50
- ԿԵ¹. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Միջնադարեան ազգային տաղաշարութիւն ուսմակարան. էջ 1—48:
- ԿԵ². Ակիանեան Հ. Ն., Յովնաթան Նաղաշ եւ Նաղաշ Յովնաթանեանք եւ իրենց բանաստեղծական եւ նկարչական աշխատութիւնք: 1911. էջ 49—117: Ֆր. 1.50

42. Մ Է Ա Է Կ Վ Ի Ը և Ա Ա Հ. Գ. Ժ. Վ., Գրիգոր Մա-
գիստրոսի «Գամագտականի», ամբողջական լու-
ծումը: 1912: էջ ԺԱ+162: Ֆր. 150
43. Գ ա ք ռ Ի Է և Ա Դ Կ տ. Մ. Ս., Ակնայ Գա-
ւառաբարբառը եւ Արդի Հայերէն լեզուն: 1912:
էջ Է+416: Ֆր. 6.—
44. Մ ա ռ Կ ո ռ ա ռ տ Պ ռ ո Ֆ. Դ Կ տ. Յ., Պատմութիւն
հայերէն նշանագրերու եւ վարուց Ս. Մաշթոցի:
Թրգմ. Հ. Ա. Վարդանեան: 1913: էջ Է+59:
Ֆր. 150
45. Ա ճ ա ո ճ և Ա Ա Հ., Հայոց գրերը, ընդ մամուլ:
Հ. Մ ա տ Ի Կ և Ա Ա Հ. Ա., Անանունը կամ Կեղծ-
Սերէոս, ըննական ուսումնասիրութիւն: 1913: էջ
Է+91: Ֆր. 150
- ՀԱ. Թ ո ղ ո Վ և Ա Տ Վ. Յ., Երեմիա Չէլէպիի Բէ-
միւրժեան Ստամբուլի Պատմութիւն: 1913: էջ
ԼԵ+412: Ֆր. 5.—
- ՀԲ. Վ ա ղ Դ ա Ա և Ա Ա Հ. Ա., Դասական մանր քնա-
գիրներ եւ ծեռագրական համեմատութիւններ, Ա.:
1913: էջ Ը+155: Ֆր. 175
- ՀԳ. Մ ա ռ Կ ո ռ ա ռ տ Պ ռ ո Ֆ. Դ Կ տ. Յ., Հայ Բա-
գրատունեաց ճիւղագրութիւնը ծանօթութիւննե-
րով: Թրգմ. Հ. Մ. Հապոզեան: 1913: էջ 68:
- ՀԴ. Մ ա ռ Կ ո ռ ա ռ տ Պ ռ ո Ֆ. Դ Կ տ. Յ., Վրական
Բագրատունեաց ծագումը: Թրգմ. Հ. Մ. Հապոզ-
եան: 1913: էջ 69—150: Ֆր. 175
- ՀԵ. Կ Ի ռ տ և Դ յ ո ղ Կ., Հոովմէական Հայաստան եւ
հոովմէական սատրապութիւնները Դ-Ջ դարերուն:
Թրգմ. Հ. Մկրտիչ Վ. Նորշուման: 1914: էջ Է+94:
Ֆր. 120

